

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Abdullayeva Lalə Bəhruz qızı

(MAGİSTRANTIN A.S.A)

**“Azərbaycan sənayesinin dünya təsərrüfatına integrasiyası”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060408 Sənayenin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi

**İxtisaslaşma: İstehsalat və xidmət sahələrinin iqtisadiyyatı və idarə
edilməsi (sahələr üzrə)**

Elmi rəhbər
dos., i.e.n. Ə.V.Hacıyev

Magistr proqramının rəhbəri
dos., i.e.n. A.S. Mehtiyev

Kafedra müdiri:

dos., i.e.n. Ə.V.Hacıyev

BAKİ -2016

MÜNDƏRİCAT

	<u>Səh.</u>
GİRİŞ.....	3
FƏSİL I. SƏNAYENİN DÜNYA TƏSƏRRÜFATINA İNTEQRASIYASI- NIN NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ METADOLOJİ PRİNSİPLƏRİ.....	8
1.1.Sənayenin maddi istehsalın ən iri sahəsi kimi sosial-iqtisadi əhəmiyyəti.....	8
1.2.Sənayenin dünya təsərrüfatına inteqrasiyasının zəruriliyi və ölkə üçün əhəmiyyəti	17
1.3.Sənayenin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının mahiyyəti, prinsipləri və formaları.....	23
FƏSİL II SƏNAYENİN MÖVCUD İQTİSADI VƏZİYYƏTİ VƏ DÜNYA TƏSƏRRÜFATINA İNTEQRASIYA PROSESLƏRİNİN SİSTEMLİ TƏHLİLİ.....	30
2.1. Azərbaycan sənayenin mövcud vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilərin təhlili.....	30
2.2. Sənayenin inteqrasiya əlaqələrinə təsir edən amillər və iqtisadi səmərəliliyin hesablanması.....	46
2.3.Müasir dövrdə sənaye müəssisələrinin xarici ticarət əlaqələri və onun sistemli təhlili.....	61
FƏSİL III.SƏNAYENİN DÜNYA TƏSƏRRÜFATINA İNTEQRASIYA- SININ SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI VƏ RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI.....	73
3.1. Sənayenin dünya təsərrüfatına inteqrasiya proseslərinin effektivliyinin yüksəldilməsi imkanları.....	73
3.2. Sənaye müəssisələrinin və məhsullarının beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi yolları.....	83
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	88
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....	92
PE3IOME.....	94
SUMMARY.....	95
REFERAT.....	96

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsində əsas mərhələlərdən biri də integrasiya prosesidir. İntegrasiya latın sözü olub «qovuşma», «çuğlaşma», «birləşmə» deməkdir. Lakin aydındır ki, burada sadəcə birləşmə deyil, iqtisadi fəaliyyətlərin qarşılıqlı, razılaşdırılmış birləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Ərazi üzrə iqtisadi integrasiya dedikdə ən ümumi mənada ayrı-ayrı ölkələrin təsərrüfat həyatın tədricən birləşməsi prosesi nəzərdə tutulur. Bu cür birləşmə nəticəsində yeni bütöv təsərrüfat mexanizmi formalaşır və beynəlxalq regional kompleks yaranır. Bu regional komplekslər dünya iqtisadiyyatının və eləcə də BİM-in subyektinə çevrilirlər. Qeyd etməliyik ki, istər dünya iqtisadiyyatının inkişafında və istərsə də BİM-in genişlənməsində integrasiya prosesi daha hərtərəfli və keyfiyyət cəhətləri ilə fərqlənir. Burada sadəcə olaraq məhsulun artması deyil, xalqlar arasında hərtərəfli mübadilə münasibətləri, geniş ünsiyyət, vahid məkan psixologiyası yaranır. İqtisadi birlik, mədəni birlik, siyasi birlik fəlsəfi aşılır.

Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma genişləndikcə təsərrüfat həyatında baş verən qarşılıqlı proseslər də artır. Belə şəraitdə milli dövlətlər bir çox hallarda öz mənafeələrinin ödənilməsi dünya bazarı vasitəsilə həyata keçirməyə üstünlük verirlər.

Ayrı-ayrı müəssə və dövlətlər məhsul satışı və xammal mənbələri uğrunda gedən rəqabətdə bir-biri-ilə maddi və maliyyə baxımından öz qüvvələrini birləşdirməklə bir çox əlavə xərclərdən azad olur və birgə qüvvə ilə rəqabətə girmək imkanı əldə edirlər. Beləliklə milli dövlət mənafeyi regional mənafeyə çevrilir. Buradan da dünya təsərrüfatındakı qloballaşma prosesi regionallaşma prosesi ilə tamamlanmış olur. Adətən integrasiya prosesi az və ya çox mənada qarşılıqlı ticarətin liberallaşdırılması ilə başlanır. Bu hal əmtəələrin, xidmətlərin və kapitalın hərəkətinin məhdudlaşdırılmasını aradan qaldırır. Tədricən vahid iqtisadi, hüquqi, informasiya məkanı yaranır. Buradan da yeni keyfiyyətli beynəlxalq iqtisadi münasibətlər meydana gəlir. Qeyd etməliyik ki, regional integrasiya bir çox əlamətlərinə ilə dövlətlərarası digər əlaqə və formalardan fərqlənir. Beləliklə:

- integrasiyaya daxil olan hər ölkə öz iqtisadi siyasətlərində müəyyən razılığa gəlirlər;
- onlar öz milli qanunvericiliklərinə, norma və standartlarını uyğunlaşdırırlar, vahid hala salırlar;
- region daxilində istehsal prosesində vahid texnologiya mövcud olur;
- istehsalda, elm və texnikada beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyanın inkişafına zəmin yaranır;
- integrasiya prosesinin tənzimlənməsi məqsədilə vahid idarəçilik orqanları yaradılır.

Beləliklə integrasiya əmtəə istehsalçılarında bir tərəfdən daha təminatlı xammal, maliyyə, əmək, və elmi ehtiyatlardan istifadə etmək imkanı verir, digər tərəfdən isə daha böyük bazar üçün əmtəə istehsal etməyə zəmin yaradır. İntegrasiya proseslərinə qoşulmaqla hər bir dövlət, onun ayrı-ayrı subyektləri mövcud imkanlardan yararlanmağa çalışır. Bu imkanlardan bəhrələnmək üçün isə dünya təsərrüfatında gedən iqtisadi proseslər, rəqabət və digər bu kimi fəaliyyətlər haqqında məlumatlı olmaq tələb olunur. Bu imkanlardan düzgün və məqsədyönlü istifadə imkanları qazanmaq üçün proseslər daim nəzarətdə saxlanılmalı, ölkə sənayesinin dünya təsərrüfatına integrasiyasını təmin edə bilən şanslardan istifadə olunmalıdır.

Qeyd edilənlər dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığını təsdiq edir və qeyd edilən proseslər daima tədqiq və təhlil olunmalıdır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Beynəlxalq integrasiya sahəsində, xüsusilə də dünya iqtisadiyyatının inkişafı və onun müxtəlif amillərin təsiri altında qeyri-təbii təlatümlərin baş verdiyi bir iqtisadi sistemdə sənayenin dünya təsərrüfatına integrasiyası ilə əlaqədar konkret tədqiqatların aparılmasının və ya bu problemə həsr edilmiş geniş və əhatəli elmi əsərin şahidi ola bilmədik. Ola bilsin ki, bizim öyrənə bildiyimiz əhatə dairəsi məhdud olmuşdur. Buna baxmayaraq ümumiyyətlə integrasiya prosesləri, onun yerli və varici iqtisadi səviyyədə əhəmiyyəti, inkişaf yollarına həsr edilmiş çoxsaylı əsərlər nəşr edilmiş və ya internet səhifələrində

yerləşdirilmişdir. Beynəlxalq iqtisadi integrasiya prosesləri və onların təkmilləşdirilməsi məsələləri ilə çoxsaylı iqtisadçı alimlər məşğul olmuşlar.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr və integrasiyanın nəzəri-metodoloji problemləri xarici ölkə alimlərinin - A.Smit, D.Rikardo, K.Marks, A.Marşal, C.Keyns, V.Martin, O.Olin, M.Porter, P.Sanuelson, V.Dragonov, R.Xasbulatov, Q.Belyakov, V.Mantusov, İ Sorokina, A.Tixonov, N.Yakubanis, V.Rıbalkin və digərlərinin elmi əsərlərində geniş araşdırılmışdır.

Azərbaycan iqtisadçılarından A.Şəkəraliyev, ƏşBayramov, Ş.Abbasov, A.Əliyev, Z.Məmmədov, A.Musayev, M.Əhmədov, T. Mirişli, Q.İbadoğlu, İ.Feyzullabəyli, İ.Kərimov, Ş.Hacıyev və başqaları tərəfindən Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq iqtisadi əlaqələri, dünya iqtisadiyyatı və təsərrüfatına integrasiya prosesləri müəyyən dərəcədə öyrənilmiş və tədqiqatlar aparılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi və vəzifələri qoyulan problemin aktuallığından irəli gəlir. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanın sənayesinin dünya təsərrüfatına integrasiyasının mövcud vəziyyəti və imkanlarını araşdırmaq və bu çoxtərəfli prosesin təkmilləşdirilməsi yollarını aşkar etməkdir. Qoyulan məqsədlərinə uyğun olaraq tədqiqatın vəzifələri aşağıdakılardır:

- tədqiqat üçün əsaslı nəzəri-metodoloji baza yaratmaq məqsədilə iqtisadi integrasiya proseslərinin müasir təmayüllərini aşkara çıxarmaq;
- Azərbaycan Respublikasının integrasiya proseslərinə qoşulması imkanlarını araşdırmaq;
- Azərbaycan Respublikasının, o cümlədən sənayenin integrasiya proseslərinə səmərəli qoşulması istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- beynəlxalq iqtisadi mühitə integrasiya proseslərinin Azərbaycanda iqtisadi inkişafın qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaq;
- Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin vəziyyətinin təhlil edilməsi və perspektiv imkanlarının müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın obyektı. Problemin öyrənilməsi üçün tədqiqat obyektı kimi Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı, o cümlədən ölkə sənayesi və onun iqtisadi integrasiya prosesləri qəbul edilmiş və tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın predmeti. Qlobal iqtisadi mühitin əsas xarakteristikası və inkişaf təmayüllərinin, Azərbaycanın həmin proseslərə qoşulması qanunauyğunluqları, imkanları, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin inkişafının əsasları və təkmilləşdirilməsi məsələləri tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını xarici ticarət, integrasiya haqqında klassik və neoklassik iqtisad elmi nümayəndələrinin fikirləri, iqtisadi integrasiya ilə bağlı müasir elmi-nəzəri və praktiki fikir və araşdırmalar təşkil edir. Dissertasiyanın yazılmasında Azərbaycan Respublikasının qanunları və normativ aktları, iqtisadi inkişaf haqqında dövlətin proqram xarakterli sənədləri, dövlət və hökumət rəhbərlərinin çıxışları, geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin, İqtisadiyyat və Maliyyə nazirliklərinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin hesabat və məlumatları, dövrü mətbuatın materialları, iqtisadi ədəbiyyatlar təşkil etmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- sənayenin dünya təsərrüfatına integrasiyasının nəzəri məsələləri-metodoloji məsələləri araşdırılmışdır;
- dünya təsərrüfatına integrasiya prosesində Azərbaycan iqtisadiyyatının kompleks inkişafı sahəsində bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun olaraq qarşıda duran tələblər elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır;
- globallaşma şəraitində integrasiyanı zəruri edən amillər sistemləşdirilmişdir;
- sənayenin dünya təsərrüfatına integrasiya proseslərinin effektivliyinin yüksəldilməsi imkanları araşdırılmış və tövsiyyə xarakterli təkliflər verilmişdir.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. İqtisad elmində istifadə edilən metodoloji prinsiplər əsasında dünya təsərrüfatı, dünya təsərrüfatına integrasiya, Azərbaycan sənayesinin dünya təsərrüfatına integrasiyasının sistemli təhlili

tədqiqatın praktiki və nəzəri əhəmiyyətini əks etdirir. Dissertasiyada əldə edilmiş nəticələr və təkliflər təcrübi olaraq çoxtərəfli və geniş istifadə edilə bilər.

İşin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi 3 fəsil, nəticə və təkliflərdən, mövzu ilə əlaqədar materialların öyrənilməsində və yazılmasında istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin ümumi həcmi 100 vərəq olan komputerdə yazılmış mətndən ibarətdir.

FƏSİL I. SƏNAYENİN DÜNYA TƏSƏRRÜFATINA İNTEQRASIYASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ METADOLOJİ PRİNSİPLƏRİ

1.1. Sənayenin maddi istehsalın ən iri sahəsi kimi sosial-iqtisadi əhəmiyyəti

Müasir dövrün tələblərindən irəli gələrək istehsal sahələrinin ərazi təşkili və əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün ilk növbədə ölkənin iqtisadi durumu və onun potensial imkanları öyrənilməlidir. Sosial-iqtisadi inkişafı yanaşı istehsalın və məhsuldar qüvvələrin respublika daxilində səmərəli yerləşdirilməsi də mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edir. Respublika iqtisadiyyatının aparıcı sahəsi olan neft-qaz sənayesi ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi son dərəcə vacibdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, inkişaf etmiş dövlətlərin iqtisadiyyatı tək bir sahəni deyil, demək olar ki, təsərrüfatın bütün sahələrini əhatə edir. Məhz bu amili nəzərə almaqla Azərbaycan Respublikasının davamlı iqtisadi artımına nail olmaq olar.

1990-cı illərin əvvəllərində müəyyən problemlər yaşansa da bir neçə ildən sonra respublika iqtisadiyyatında qismən də olsa dəyişikliklərə nail olunmuşdur. Azərbaycanın neft və qaz sənayesinin inkişafı, xarici neft şirkətlərinin Azərbaycana külli miqdarda sərmayə yatırımları əsasən 1994-cü ilin sentyabr ayının 20-də Bakıda Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda “Azəri”, “Çıraq” və dərinsulu “Günəşli” yataqlarında neftin birgə işlənməsi və pay bölgüsü haqqında beynəlxalq “Əsrin müqaviləsi” imzalandıqdan sonra başlanmışdır. “Əsrin müqaviləsi”nin əsas göstəriciləri: Kapital qoyuluşunun həcmi–7,4 mlrd ABŞ dolları; İstisna xərclərin həcmi–5,9 mlrd ABŞ dolları; Müqavilənin müddəti–30 il; Müqaviləyə daxil olan ərazi–432,4 kvadrat km; Neft hasilatının nəzərdə tutulan miqdarı–510 mln. ton.[26].

Bundan sonra aqrar islahatlar və özəlləşdirmə həyata keçirilmiş, 2008-2015-ci illərdə “Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair” Dövlət Proqramı, 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı,

Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı, Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı və digər bu kimi sənədlər qəbul edilmişdir [1,25,26].

Dövlət proqramlarının icra olunduğu 10 il ərzində ümumi daxili məhsul 3,2 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektoru 2,6 dəfə, sənaye 2,7 dəfə, kənd təsərrüfatı 1,5 dəfə, investisiyalar 6,5 dəfə, əhalinin gəlirləri 6,5 dəfə, orta aylıq əməkhaqqı 5,5 dəfə artmışdır. Bu müddətdə həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkədə 900 mini daimi olmaqla 1,2 milyondan çox yeni iş yeri, 55,6 min müəssisə yaradılmış, işsizlik 5 faizə, yoxsulluq səviyyəsi isə 5,3 faizə enmişdir. Dövlət proqramları çərçivəsində görülmüş genişmiqyaslı işlər regionların qarşıdakı illərdə də inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratmışdır [13,27].

Bu iqtisadi inkişaf tempinin saxlanılması və sənaye və qeyri-neft sektoru üzrə şaxələnməsi əsas və məcbur məsələlərdəndir. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən iqtisadi islahatlar ölkəyə xarici kapitalın cəlb olunmasına və investisiya mühiti üçün bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyətin artmaqda olan sosial-iqtisadi tələbatının ödənilməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. İqtisadi artım üçün investisiya qoyuluşlarının əhəmiyyəti və rolu son dərəcə vacibdir.

Ölkədə makroiqtisadi göstəricilərin yüksəldilməsi, ümumi milli məhsulun strukturunda aparıcı sahələrin, xüsusilə strateji sahələrin rolunun və əhəmiyyətinin getdikcə artırılmasını, respublikamız bazar iqtisadiyyatının mövcudluğu şəraitində sosial-iqtisadi tərəqqiyə nail olmaq üçün xüsusi inkişaf proqramı və proqnozları işlənib hazırlanmalı və onların həyata keçirilməsi təmin edilməlidir. Respublikanın mikro və makro səviyyəsində iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi və idarə edilməsi, onun iqtisadi artım potensialının yüksəldilməsini tələb edir. Qarşıya qoyulan bu kimi vəzifələrlə əlaqədar olaraq, respublikanın bazar iqtisadiyyatına keçdiyi bir şəraitdə, əsas problemlərdən biri də investisiya qoyuluşlarından istifadənin səmərəliliyini artırmaqdır.

Qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafının təmin edilməsi nəticəsində ölkə iqtisadiyyatında neft sektorundan asılılıq əhəmiyyətli dərəcədə azalacaq.

Respublika iqtisadiyyatının ümumi çəkisində özəl biznesin kifayət qədər böyük yeri vardır. Azərbaycan iqtisadiyyatının 79%-dən çoxu özəl sektorun payına düşür. Bu sahəyə dövlət tərəfindən büdcə xərcləri son illər bir neçə dəfə artırılmışdır. Bütün bu nailiyyətlər əsasən sənayenin inkişafı və bu sahədə parılan diversifikasiya siyasətinin nəticəsi kimi də qiymətləndirilə bilər.

Məlumdur ki, sənaye xalq təsərrüfatının əsas hissəsi olub, cəmiyyətin istehsal gücünün artmasına böyük təsir göstərərək həm sənayenin, həm də xalq təsərrüfatının başqa sahələri üçün əmək silahının hazırlanması ilə məşğul olan bir çox müəssisələrin toplusunu təsvir edir. Burada istehsal manufakturalardan fərqli olaraq yüksək mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma dərəcəsinə malikdir. Sənaye istehsal formalarının inkişaf etdirilib tətbiq olunması prosesinə sənayeləşmə deyilir. Sənaye maddi istehsalın ən iri sahəsi olmaqla istehsal istehlakı və şəxsi istehlak üçün məhsullar istehsal edən müxtəlif sahə və yarım sahələrdən ibarətdir [23,24].

Məlumdur ki, sənayenin yaranması çox qədim dövrlərə təsadüf edir. Sənaye tədricən formalaşmış və inkişaf etmişdir. Sənayedə güclü inkişaf isə məlum sənaye inqilablarından sonra baş vermişdir.

Sənaye inqilabı - XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində cəmiyyətdə baş verən iqtisadi və sosial dəyişikliklərlə müşayiət olunan iş şəraiti və həyat rifahının yüksəlməsi prosesi. Sənaye inqilabı Avropada başlayıb sonra əsasən Mərkəz Amerikaya keçmiş, bu cəmiyyətləri aqrar mərhələdən sənaye mərhələsinə adlandırmışdır. İstehsalatda külək, su və buxar enerjisinin tətbiqi cəmiyyətdə dərin sosial və texnoloji dəyişikliklərin başlanğıcını qoydu.

Sənaye inqilabı XVIII əsrdə İngiltərədə başlamış və XIX əsrdən etibarən Avropa və ABŞ-a yayılmışdır. Əvvəllər heyvan və ya insan gücü ilə hərəkətə gətirilən maşınlar üçün Vattın ixtira etdiyi buxar maşını yeni imkanlar yaratmışdır. Buxar enerjisinin mexaniki enerjiyə çevrilməsi nəticəsində fabrik və zavodları çaylardan və su kanallarından uzaq olan ərazilərdə qurmaq mümkün olmuşdur. Əl əməyi mexanikləşdirilərək manufakturalar iri fabriklərə çevrilmiş və bununla da

yeni istehsal üslubu yaranmışdır. Bu öncə İngiltərənin pambıq istehsalında tətbiq olunmuş, sonra başqa sahələri də əhatə etmişdir.

Beləliklə, buxar maşınları, küləkdən və fəsildən asılı olaraq enerji mənbələrinin artıb-azalmasının qarşısını ala bildi. Su və külək çarxları vasitəsilə hərəkətə gətirilən nasoslar artıq buxar maşını ilə işlədilməyə başladı.

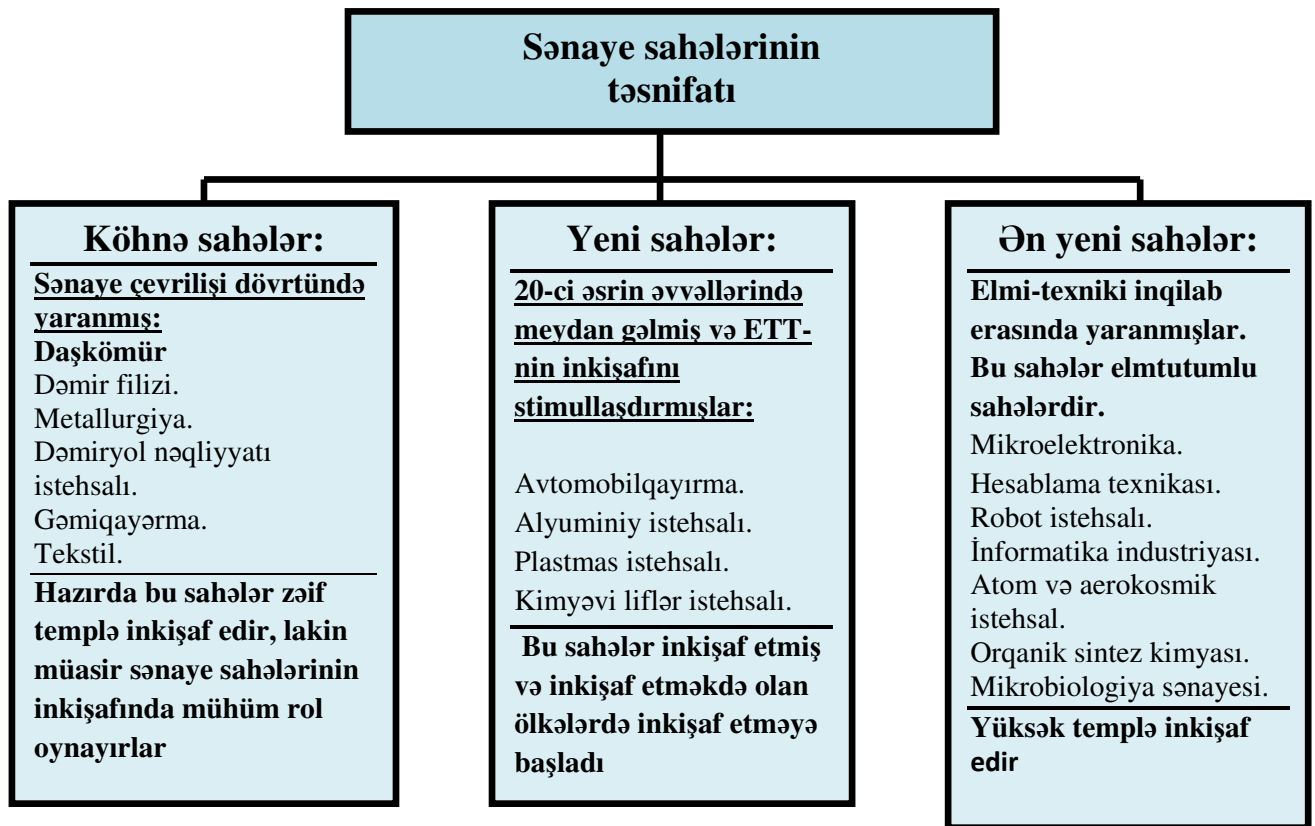
Sənaye inqilabının əsas tərkib hissəsi buxar maşınının yaradılması ilə bərabər, həm də hərəkət vasitələrinin də mexanikləşdirilməsindən ibarət idi. Riçard Trevitikin və Corc Stivensonun buxar lokomotivi, Robert Fultonun buxar gəmisi buna misaldır. Bu ixtiralar cəmiyyətdə yeni mərhələnin başlanğıcına gətirib çıxarmışdır. Kiçik dəyirmanların və manufakturların enerji gücü buxar enerjisi ilə rəqabətə girə bilmirdilər. Məhsullar lokomotivlərin və buxar gəmilərinin köməyi ilə daha tez nəql edilə bilirdi. Bununla istehsalda tətbiq olunan köhnə üsullar yenisi ilə əvəz olunmağa başlayır. Burada əsasən insan vərdişlərinə əsaslanan işlərin bu qaydada tez, dəqiq və yorulmadan işləyən maşınlarla əvəzi, canlının cansız enerji mənbəyi ilə əvəz olunması, ən əsası istiliyi işə çevirən maşının ixtirası ilə tükənməz enerji mənbəyinin yaranması, xammalın böyük miqdarda tətbiqi, hər şeydən əvvəl bitki və heyvan maddələrinin qeyri-üzvi və süni şəkildə hazırlanmış materiallar ilə əvəz olunması nəzərə çarpırdı [18,24].

Sənayedə baş verən elmi-texniki inqilablar nəticəsində sənaye əmək vasitələri istehsalı, xammal və material hasilatı ilə məşğul olan müəssisələrin məcmusundan ibarət olmaqla daha sürətlə inkişaf etməyə başladı. Sənaye xalq təsərrüfatının vacib sahələrindən biri olmaqla cəmiyyətin istehsal qüvvələrinin inkişaf səviyyəsinə təsir göstərən sahə və yarım sahələrdən ibarətdir. Sənaye inqilabları sənayenin sahələr bölünməsinə və ayrı-ayrılıqda inkişafını stimullaşdırır.

Sənaye sahələrinin təsnifatını şəkil 1.1-dəki kimi təsvir etmək olar.

Sənaye maddi istehsalın ən iri sahəsi olmaqla əmək alətlərinin, əmək predmetlərinin və xalq istehlak mallarının əsas hissəsini yaradır. Sənayedə maşın və avadanlıqların konstruktiv hissələri, elementləri istehsal olunur, faydalı qazıntılar hasil edilir, şəxsi istehlak predmetləri hazırlanır.

Sənaye öz quruluşuna görə digər maddi istehsal sahələrindən fərqlənir. Sənayenin strukturu dedikdə onun tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı sahə və istehsalın tərkibi, say nisbəti və formalarının qarşılıqlı əlaqəsi başa düşülür.

Şəkil 1.1. Sənaye sahələrinin təsnifatı

Sahələrin fərqləndirici əlamətləri aşağıdakılardır:

- istehsal olunan məhsulun iqtisadi təyinatı;
- istifadə olunan məhsulların xarakteri;
- istehsalın texniki bazası;
- texnoloji proseslərin xüsusiyyətləri;
- sənayedə məşğul olan işçilərin xüsusi peşə ixtisas tərkibi.

Sənayenin təsnifatlaşdırılmasında daha vacib prinsiplərdən biri istehsal olunan məhsulun iqtisadi təyinatıdır. Buna uyğun olaraq sənaye iki böyük qrupa bölünür:

- istehsal vasitələri istehsal edən sənaye sahələri - ("A" qrupu);
- istehlak şeyləri istehsal edən sənaye sahələri – ("B" qrupu).

Planlaşdırma və uçot təcrübəsində ayrı-ayrı sənaye sahələrinin məhsulları adətən, onun faktiki istifadə əlamətlərinə görə, bəzi hallarda isə təyinat əlamətlərinə görə “A” və ya “B” qrupuna aid edilir (19).

“A” qrupunun inkişafı təbii olaraq “B” qrupunun da inkişafını stimullaşdırır.

Sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin fərqlənmə və ixtisaslaşma dərəcəsi adətən sənaye istehsalının ümumi həcmində ayrı-ayrı sahələrin xüsusi çəkisi ilə müəyyən edilir. Bunun üçün adətən ümumi məhsulun həcmi, müxtəlif sahələrdə çalışan işçilərin sayı və istehsal əsas fondlarının miqyası göstəricilərindən istifadə olunur.

Sənayenin strukturunun təhlilində onun dəyişmə dinamikasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu cür təhlil üçün zəncirvari və bazis üsulları vasitəsilə müəyyənləşdirilən cədvəl 1.1.-də verilən göstəricilərdən istifadə oluna bilər.

Cədvəl 1.1.

Sənayenin strukturunun təhlili üsulları

Göstəricilər	Təhlil üsulları	
	bazis	Zəncirvari
Mütləq artım	$\Delta A_i - A_b$	$\Delta = A_i - A_{i-1}$
İnkişaf, %	$\tau_a = \frac{A_i}{A_b} \cdot 100$	$\tau_a = \frac{A_i}{A_{i-1}} \cdot 100$
Artım tempi, %	$\tau = \frac{A_i - A_b}{A_b} \cdot 100$	$\tau = \frac{A_i - A_{i-1}}{A_{i-1}} \cdot 100$
A_i - i ilində sahəni xarakterizə edən göstəricilərin təhlili üçün qəbul olunmuşdur. A_b - bazis ilində sahəni xarakterizə edən göstəricilərin təhlili üçün qəbul olunmuşdur. A_{i-1} - i ilindən əvvəlki ildə sahəni xarakterizə edən göstəriciləri təhlil etmək üçün qəbul edilmişdir.		

Sənayenin quruluşunu təhlil edərkən, həmçinin qabaqlama əmsalından (Θ_q) istifadə edilir. Qabaqlam əmsalı aşağıdakı düstur vasitəsilə hesablanır.

$$\Theta_q = \frac{T_{sah}}{T_{sen}}$$

burada, T_{sah} - müəyyən vaxt intervalında sahənin inkişaf tempi; $T_{sən}$ - müəyyən vaxt intervalında sənayenin inkişaf tempi.

Sənayenin strukturunun dəyişmə dinamikasının qiymətləndirilməsində ölkə iqtisadiyyatı üzrə illik statistik məlumatlardan istifadə əlverişli hesab edilir.

Sənaye öz növbəsinə iki böyük sahə altında qruplaşır: hasil edən və emal edən sənaye. Hasilat sənayesinə dağ mədənlərini, neft yataqlarını, həmçinin hidroelektrik stansiyalarını, su kanallarını, meşə istismar təsərrüfatı, balıqtutma və dəniz məhsullarının istehsalını aid etmək olar.

Emal edən sənayeyə isə qara və əlavə metalların, prokatların, kimyəvi və neftkimyası məhsulları, maşın və avadanlıqlar, ağac və kağız məhsulları, sement və başqa tikinti materialları, yüngül və yeyinti sənaye məhsulları, həmçinin sənaye məhsullarının təmiri ilə məşğul olan müəssisələr və istilik elektrik stansiyaları daxildirlər.

Sənaye Azərbaycanın təsərrüfatının əsas sahələrindən biridir. Onun inkişafını müəyyən edən təbii ehtiyatlar, ixtisaslı kadrlar, əmək ehtiyatları, onların əmək verdişləri və istehlakçı potensialı ölkədə kifayət qədərdir. Lakin bu imkanlardan səmərəli istifadə edilmir, son məhsul istehsal edən sənaye sahələrinin payı azdır.

Respublikada sənaye sahələrinin ərazi təşkilində də uyğunsuzluqlar çoxdur. Ölkədə istehsal edilən sənaye məhsullarının 60%-i, əsas istehsal fondlarının, 57%-i Abşeron iqtisadi rayonunda təmərgüzləşir.

Ölkənin təsərrüfat sahələri, xüsusilə sənaye müəssisələri müxtəlif təbii və sosial-iqtisadi amillərin təsiri ilə formalaşmış sənaye qovşaqlarında təmərgüzləşir. Bakı-Sumqayıt, Gəncə-Daşkəsən, Əli Bayramlı-Salyan, Mingəçevir-Yevlax, Göyçay, Naxçıvan, Lənkəran, Şəki, Xaçmaz respublikada olan əsas sənaye qovşaqlarıdır.

Sənaye Azərbaycanın təsərrüfatının əsas sahələrindən biridir. Onun inkişafını müəyyən edən təbii ehtiyatlar, ixtisaslı kadrlar, əmək ehtiyatları, onların əmək verdişləri və istehlakçı potensialı ölkədə kifayət qədərdir. Lakin bu

imkanlardan səmərəli istifadə edilmir, son məhsul istehsal edən sənaye sahələrinin payı azdır.

Müvafiq təsnifata əsasən sənaye əsasən aşağıda qeyd edilən sahələrdən ibarət olanlarla formalaşmışdır (19, 41, 42).

Sənayeni təşkil edən sahələrin təsnifatı	
• elektroenergetika; • yanacaq sənayesi; • əlvan metallurgiya; • qara metallurgiya; • kimya və neftkimya sənayesi; • maşınqayırma və metalemalı; • meşə, ağacemal və sellüloz-kağız sənayesi.	• tikinti materialları sənayesi; • şüşə və forfor-fayans sənayesi; • yüngül sənaye; • yeyinti sənayesi; • mikrobioloji sənaye; • un- krupa və yem sənayesi; • tibbi sənaye.

Bu sahələrlə yanaşı qeyri-neft sektora kənd təsərrüfatını, sosial sferanı təşkil edən sahə və yarım sahələri də aid etmək olar.

Bu gün Azərbaycanda neft sektorunun dinamik inkişafı qeyri-neft sahələrinin inkişafının daha da sürətləndirilməsi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Qeyri-neft sektorunda yaradılan əlverişli investisiya mühiti, aparılan özəlləşdirmə prosesi və digər islahatlar növbəti yaxın illərdə qeyri-neft sahələrinin daha intensiv inkişafını təmin edəcəkdir. Bunlarla yanaşı qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir (34, 36).

Qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün həyata keçirilməli olan ümumi xarakterli tədbirlər
⇒ Restrukturizasiya və özəlləşdirmə prosesinin sürətləndirilməsi; ⇒ Satış bazarı olan və yenidən qurulması iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun olan sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpası ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsinin davam etdirilməsi; ⇒ Müasir texnologiyalara əsaslanan sənaye müəssisələrində beynəlxalq standartların tətbiqinə keçidin sürətləndirilməsi; ⇒ Azad rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsi; ⇒ İnvestisiyaların təşviqi ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsinin sürətləndirilməsi; ⇒ Ənənəvi milli sənətkarlıq sahələrinin inkişafı; ⇒ Elm tutumlu istehsalın inkişaf etdirilməsi məqsədilə tətbiqi elmlərin, müasir şəraitdə bazar konyunkturunun tələblərinə uyğun ETİ-nin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi.

Respublikamızın bir sıra sənaye sahələri vardır ki, onlardan səmərəli istifadə olunmur. Halbuki həmin sahələrin inkişaf etdirilməsi ölkə iqtisadiyyatının

inkişafını daha da sürətləndirərdi. Bunlardan bir neşəsinə nəzər salaq. Mineral-xammal bazalarının vəziyyəti və perspektivləri onun əsasında yüksək rentabelli dağ-mədən və emal müəssisələrinin yaradılmasını və intensiv inkişaf etdirilməsini təmin edir.

Azərbaycanda alüminium istehsalı Daşkəsən rayonundakı alunit yatağındakı sənaye ehtiyatlarının bazasına əsaslanır. Bu yatağın böyük ehtiyatları Gəncə alüminium zavodunu 40 ildən artıq bir müddətə xammalla təmin etmək iqtidarındadır.

Filizçay Avropada ən iri yataqlardan biri hesab edilir. Yatağın əsas qiymətli komponentləri mis, sink, qalay, gümüş, kükürd, qızıl, kobalt, hesab edilir. Filizçay yatağının sənaye ehtiyatları bazasında 50 ildən artıq müddət ərzində xammalla təmin edilə bilən yüksəkrentabelli dağ-metallurgiya kompleksinin yaradılması mümkündür.

Sənaye sahəsində islahatların və inkişafın effektivliyini təmin etmək üçün sənaye islahatları optimal iqtisadi struktura uyğun şəkildə aparılmalıdır və sürətləndirilməlidir, bu prosesdə beynəlxalq iqtisadi qurumların müşahidəsi təmin edilməlidir, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi nəzərə alınmalıdır. Emal sənayesi daha perspektivlidir. Belə ki, bu sahədə az vəsait qoymaqla daha çox nəticəyə nail olmaq mümkündür. Bu bölmənin inkişafı xammal istehsal edən sahələrin inkişafına da təkan verəcəkdir. Sənaye müəssisələrinin modernləşdirilməsi üçün xüsusi siyasət işlənilib, hazırlanmalıdır. Çünki, Azərbaycan sənaye müəssisələrindəki avadanlıqların və texnologiyaların əksəriyyəti həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən köhnəlmişdir. Bu avadanlıqlarla və texnologiyalarla istər dünya bazarında, istərsə də daxili bazarda rəqabətə tab gətirə biləcək məhsullar istehsal etmək mümkün deyil. Ona görə də yeni texnika və texnologiyaların öyrənilməsi və ölkəyə gətirilib, tətbiq olunmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Sənayenin elə sahələri vardır ki, perspektivi olmadığına görə onlardan imtina etmək, bu sahələrin əvəzinə yenilərini inkişaf etdirmək lazımdır. Dövlətin xüsusi sənaye siyasəti olmalı, perspektivsiz hesab edilən sahələri özəlləşdirməklə onlardan imtina etməlidir. Yerli xammala əsaslanan sənaye emal müəssisələri

inkişaf etdirilməlidir. Kifayət qədər yerli xammal ehtiyatları olduğu halda, bir sıra sənaye məhsullarına olan daxili tələbat idxal hesabına ödənilir. Bu məhsulların ölkə daxilində istehsalının təşkili istiqamətində işlər aparılmalıdır. Şəkər, kağız, bitki yağları istehsal edən müəssisələrin inşası stimullaşdırılmalıdır. Bakı dəri zavodunun işini yenidən qurmaqla xeyli gəlir əldə etmək mümkündür. Daha çox tənəzzülə uğramış sənaye sahələrinin işini canlandırmaq üçün təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirilməlidir. Mövcud sərmayələr sənaye sahələri arasında vacibliyinə görə bölüşdürülməlidir. Nəhayət sənaye məhsullarının ixracı stimullaşdırılmalıdır.

Sadalanan bütün bu problemlər öz həllini tapsa, Azərbaycan iqtisadiyyatı eləcə də qeyri-neft sektoru davamlı inkişaf yoluna addım atmış olar.

1.2 Sənayenin dünya təsərrüfatına integrasiyasının zəruriliyi və ölkə üçün əhəmiyyəti

Məlumdur ki, bəşəriyyətin əsas problemi məhdud resurslar şəraitində insanların fasiləsiz olaraq artan tələbatını maksimum dərəcədə tam ödəməyi təmin etməkdən ibarətdir. Ölkələrin əksəriyyətinin malik olduqları resursların məhdudluğu səbəbindən öz gücünə hər şeyi istehsal etmək iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun deyildir. Məhdud təbii, insan və maliyyə resurslarına malik ölkələrdə əhalinin zəruri tələbatını ancaq bu resurslara arxalanaraq təmin etmək çox çətin məsələdir. Belə bir şəraitdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər (BİM), regionlar, ölkələr arasında daimi və fasiləsiz xarakter kəsb edən mübadilə olmadan əhalinin artan ehtiyaclarını ödəmək praktiki olaraq mümkün deyildir. Bütün bunlar ölkələr arasında BİM-in mövcudluğunu zəruri edir, onun mili iqtisadiyyatlar üçün əhəmiyyətini şərtləndirir.

Hazırkı dövrdə hətta ən böyük və varlı ölkə üçün də bəşəri həyatın təmin edilməsi üçün BİM, ən müxtəlif əmtəə və xidmətlərlə beynəlxalq mübadilə, xarici ticarət mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İstənilən ölkə mövcud şəraiti, malik olduğu amil və resursları cəmiyyətin yüksələn xətlə artan tələbatını ödəmək üçün istifadə etməlidir.

Beləliklə BİM, onun formaları istənilən ölkə üçün zəruridir. Müasir dövrdə beynəlxalq ticarətin quruluşunda əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir: hazır məmulatların xüsusi çəkisi artmış yanacaqdan başqa digər xammalmaterialların və ərzaqın xüsusi çəkisi isə azalmışdır. Əgər 1950-ci ildə xammal material və ərzaqın xüsusi çəkisi, hazır məhsulların xüsusi şəkisinə bərabər idisə, XX əsrin sonuna xammal-materialın və yanacağın xüsusi çəkisi 30%-ə düşmüşdür ki, bunun da 25% yanacağın, 5%-i isə xammalın payına düşürdü. Hazır məhsullar isə 70% əhatə edirdi [9, 25]. Beynəlxalq ticarətdə xammal-materialın xüsusi çəkisinin azalması üç əsas səbəblə izah olunur:

- kimya sənayesinin inkişafı əsasında sintetik materialların istehsalının genişlənməsi (sintetik kauçuk, plastmass və s.);
- ölkə daxili materiallardan daha geniş istifadə olunması;
- resursa qənaət edən texnologiyaya keçilməsi.

Bunula yanaşı neft və təbii qaz ticarəti kəskin artmışdır. Əgər əvvəllər beynəlxalq ticarətdə xammal-materiallar üstünlük təşkil edirdisə, indi hazır məmulatlar, yarımfabrikatlar və onlarınayrı-ayrı hissələrinin ticarəti daha üstün mövqe tuturlar. Buna səbəb transmilli korporasiyaların mövcudluğudur ki, onların müxtəlif dünya ölkələri üzrə səpələnmiş, texnoloji ardıcılığın müxtəlif fazaları üzrə ixtisaslaşmış filialları və onlar arasındakı ticarət əlaqələridir. Bu prosesin əsasında elmi-texniki tərəqqi dayanır ki, o da ayrı-ayrı hissə və komplektləşdirici hissələr üzrə müxtəlif ölkələrin firmalarının ixtisaslaşmasıdır [21,25]. Hal-hazırda istehsal və istehlak xarakterli buraxılan məhsulların çeşidi 20 mln. növdən çoxdur, aralıq məmulatlarının sayı isə fantastik rəqəmlərə çatır.

Beynəlxalq ticarətin istiqamətlərinin təhlili göstərir ki, dünya ixracatının 60%-ni əhatə edən inkişaf etmiş sənaye ölkələri arasında ticarət daha sürətlə artmaqdadır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr öz ixracatlarının 70%-ni inkişaf etmiş ölkələrə edirlər. Beynəlxalq ticarətin inkişaf etmiş sənaye ölkələri zonasında təmərküzləşməsinin başlıca səbəbi, iqtisadi güclərin dünyada qeyri-bərabər bölüşdürülməsidir. Beləki, dünyanın 3 iri ölkəsinin-ABŞ, Yaponiya və

Almaniyanın payına dünya əhalisinin 9%-i düşdüyü halda, dünya gəlirinin 50%, dünya alıcılıq qabiliyyətinin isə 33% düşür.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələri ilə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasındakı ticarət iqtisadi əlaqələrdə də müəyyən dəyişikliklər müşahidə olunmaqdadır. Əvvəllər mövcud olan, inkişaf etməkdə olan xalis aqrar- xammal ölkələrinə yeni funksiya inkişaf etmiş ölkələrin sənayesini kobud material və əmək tutumlu emal sənayesi məhsulları ilə təchiz etmək, funksiyası əlavə olunmuşdur. Burada ekoloji amillər əsas götürülərək ətraf mühiti çirkləndirən və daha çox əmək tutumlu istehsal sahələrini iş qüvvəsinin daha bol və ucuz olduğu inkişaf etməkdə olan ölkələrə keçirmək daha sərfəli olmuşdur.

Dünya təsərrüfatının beynəlmilləşməsi eyni zamanda milli təsərrüfatların xarici bazarlardan asılılığının güclənməsində özünü biruzə verir. İxracı gedən məhsulların istehsalının xüsusi şəkisi sürətlə artmaqdadır. Eyni zamanda tələbatın ödənilməsində idxalın da dolu artmaqda və sabitləşməkdədir. Hazırda tələbatın təxminən 30% -ə qədər idxalın hesabına ödənilir.

Müasir ticarətin başlıca xüsusiyyəti mübadilədə barterin xüsusi çəkisini artmasıdır. Demək olar ki, hər bir ticarət müqaviləsi əks istiağqmətdə müfəviq əmtələrin alınmasını nəzərdə tutur. Belə “barter” müqavilələrinin payına dünya ticarətinin təxminən 20-30% -i düşür.

Dünya ticarətində rəqabətin xarakteri də müəyyən dəyişikliyə uğramışdır. Artıq qiymət rəqabəti arxa plana keçmişdir, indi üstünlük keyfiyyət, məhsulun texniki yeniliyinə, dizaynına, etibarlılığına və ekoloji cəhətdən əlverişliliyinə verilir.

Xarici ticarətdə, ÜTT-nin səyləri nəticəsində müəyyən liberallaşma meyilləri müşahidə olunmaqdadır. Aparılmış danışıqlar nəticəsində ölkələr arasında gömrük tariflərini 5% aşağı salmaq mümkün olmuşdur.

Xarici ticarətin əhəmiyyəti günü-gündən artmaqdadır. Dünyanın ən inkişaf etmiş sənaye ölkələri olan Yaponiya, Almaniya, Fransa, İtaliya, Cənubi Koreya, Sinqapur və digər ölkələr öz nailiyyətlərini dinamik xarici iqtisadi əlaqələri nəticəsində əldə etmişlər.

Müasir dövrün ən mühüm əlaməti, müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatlarının qarşılıqlı asılılığının güclənməsi, makro və mikro səviyyələrdə integrasiya proseslərinin inkişafı, sivilzasiyalı ölkələrin intensiv surətdə qapalı milli iqtisadiyyatdan açıq tipli iqtisadiyyata keçməindən ibarətdir. Bütün bunlar dünya təsərrüfatının iqtisadi inkişaf qanunauyğunluqlarından irəli gəlir. Dünyanın müxtəlif regionlarında integrasiya proseslərinin inkişafı üçün güclü stimül dünyanın bir-biri ilə mübarizə aparən iki əks qütbə parçalanmasına son qoyulmasından gəldi. İqtisadiyyatın idarə edilməsinin inzibati-amirlik sisteminə aid olan planlı iqtisadiyyat tipli milli iqtisadiyyatların aradan çıxması nəticəsində dünyada demək olar ki, eyni iqtisadi bazisə əsalanan ölkələrdən ibarət şərait yarandı. Bazar mexanizmlərinin tətbiqi və neoliberal islahatların aparılması zərurətinin dərk edilməsi daha da genişləndi. Çox böyük həcmdə vəsait və güc tələb edən elmi-texniki tərəqqi də integrasiyanı gücləndirdi. İqtisadiyyatın beynəlmilləşməsinin artıdığı şəraitdə, təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin təşkilinin milli-dövlət forması onun səmərəliliyini məhdudlaşdırır. Təsərrüfatçılığın beynəlxalq təşkilinin yeni formaları, yeni inkişaf yolları axtarılır. Təsərrüfatçılıq həyatının beynəlmilləşməsi, xalqlar və ölkələr arasında sabit təsərrüfat əlaqələrinin inkişafı, təkrar istehsal prosesinin milli sərhədlər çərçivəsini aşması deməkdir.

Artıq XX əsrin 50-60-cı illərindən başlayaraq müxtəlif kontinentlərdə integrasiya meyilləri dəqiq müşahidə olunmağa başladı. Məs: 1958-ci ildə mərkəzi amerika ölkələri arasında azad ticarət və iqtisadi integrasiya haqqında razılaşma imzalanmışdır (Tequisiqalplar müqaviləsi), 1959-cu ildə Qərbi Afrika valyuta ittifaqı yaradılmış, 1960-cı ildə, Latınamerikasını azad ticarət əsasları, Mərkəzi Amerika ümumi bazarı yaradıldılar. Baxmayaraq ki, onların bəziləri iqtisadi məzmununa malik olmadıqlarından və digər səbələrdən ləğv olundu, bəziləri isə daha da genişləndi. Müharibədən sonrakı dövrdə ticarətin liberallaşması integrasiya proseslərinin inkişafında həlledici roloynadı, lakin bəzi integrasiya sxemləri özünü doğrultmadığı hallarda oldu. Avropa ittifaqının təmsalında integrasiya proseslərinin inkişafı qanunauyğunluqların dərk etmək, onun yaranması

mexanizmlərini təhlil etmək olur. Təbii haldır ki, digər regionlardakı, Asiyada və Afrikadakı integrasiya proseslərindəki təcrübələrdə nəzərə alınmışdır [9,19,23].

İntegrasiyanın hərəkətverici qüvvələrini, mexanizmlərini aydınlaşdırmadan XX əsrin 80-90-cı illərindən başlamış Avropa ölkələrindəki milli iqtisadiyyatların çulğashması və qovuşmasında və milli təsərrüfatçılıq siyasətlərinin əlaqələndirilməsi səviyyəsinin yüksəlməsində ifadə olunan dərin integrasiya proseslərinin səbəblərini başa düşmək mümkün deyildir.

Beynəlxalq iqtisadi integrasiya, özünü tənzimləmək və inkişaf potensialı olan milli təsərrüfatçılıq sistemlərinin yaxınlaşması, bir-birinə uyğunlaşması və qovuşmasının istiqamətləndirilən, obyektiv prosesidir. Beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın əsasında beynəlxalq əmək bölgüsü və təsərrüfatçılıq subyektinin iqtisadi maraqları dayanır. İqtisadi integrasiyanı bir mənalı şəkildə, ancaq kortəbii bazar və yaxud da şüurlu tənzimolunan proses kimi nəzərdən keçirmək olmaz. Onu təşkil edən hər iki cəhətin- obyektiv və subyektiv cəhətlərin, dialektik vəhdəti şəklində nəzərdən keçirmək lazımdır. Beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın başlanğıc nöqtəsi ilkin təsərrüfat sübyükləri səviyyəsində mövcud olan beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdir ki, bunlar da üfüqi və şaqüli istiqamətlərdə inkişaf edərək daha da dərinləşməklə milli təsərrüfatların qovuşmasını tədricən təmin edirlər. Bunun ardınca isə dövlət, iqtisadi, hüquqi, fiskal, sosial və digər sistemlərin qarşılıqlı uyğunlaşmalarının həyata keçirilməsi labüd olur. Bu uyğunlaşma hətta idarəetmə strukturlarını da əhatə edir, onların qovuşmasını da tələb edir.

İqtisadi integrasiyanın əsas məqsədi, beynəlxalq miqyasda təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin edilməsi əsasında təklif olunan əmtəə və xidmətlərin çeşidinin və həcmnin sürətli artırılmasıdır. Əgər AB - nin təcrübəsinə nəzər salsaq aydın olar ki, burada baş vermiş integrasiya proseslərinin əsasında təkcə kortəbii bazar prosesləri dayanmamışdır.

Təsərrüfatlar arasında əlqələrin dərinləşməsinə uyğun olaraq, formalaşan təsərrüfat kompleksi miqyasında AB dövlətləri və müvafiq orqanları tərəfindən iqtisadi proseslərin birgə şüurlu tənzimlənməsinə və qarşılıqlı adaptasiyasına tələb aydın nəzərə çarpır. Belə tənzimləmənin məqsədi, milli iqtisadiyyatlar arasında

qarşılıqlı mübadilə və qarşılıqlı fəaliyyətə mane olan milli arakəsmələrin aradan qaldırılması və təsərrüfatçılıq üçün əlverişli şəraitin yaradılması, rəqabət üçün qapıların açılmasıdır.

Bu vahid iqtisadi məkan üçün daxili və xarici makroiqtisadi siyasətin harmoniyası və razılaşdırılması əsasında, birgə müəyyənləşdirilmiş iqtisadi və sosial prioritetlərə uyğun kortəbii prosesləri müvafiq istiqamətə yönəltməyi nəzərdə tutur. Bununla da integrasiya proseslərinə daha da inkişaf etdirilməsinə yeni stimül yaranır.

Göründüyü kimi milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatına integrasiyası ölkə üçün olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əgər nəzərə alsaq ki, sənaye də hər bir ölkənin iqtisadiyyatının “mühərrikidir”, onda bilavasitə ölkələr sənaye məhsulları ilə dünya bazarına çıxmalıdır. Bunun üçün dünya ölkələri xüsusilə də İEOÖ bir sıra prinsiplərə əməl etməlidirlər:

1. Ölkənin mövcud təbii-iqtisadi ehtiyatlarından məqsədli istifadənin təşkil edilməsi. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində xarici ticarətin səmərəliliyinin artırılmasının əsas prinsiplərindən biri təbii-iqtisadi ehtiyatlardan məqsədli istifadənin təşkil edilməsi olmalıdır. Hər bir ölkə rəqabət üstünlüyü əldə etdiyi sahələrdə mövcud imkanları səfərbər etməklə beynəlxalq bazarlara sərbəst çıxışını təmin edə bilər. İnkişaf yolunda olan ölkələrin əksəriyyətində olduğu kimi, respublikamız da özünün zəngin təbii ehtiyatlarını beynəlxalq bazarlara çıxarmaqla digər istehsal sahələrinin inkişafına da təkan verə bilər.

Təbii olaraq həmin ehtiyatların məhdudluğu şəraitində ölkəmizin xammal ixracatçısından hazır məhsulların satıcısı rolunda çıxış etmələri daha məqsədəuyğundur. Ölkəmiz özünün müstəqilliyini qazandıqdan sonra investisiyaların ölkəyə cəlb edilməsi sahəsində yürütdüyü «açıq qapı» siyasəti nəticəsində, xüsusilə zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi və bunların beynəlxalq bazarlara çıxarılması sahəsində xeyli irəliləyişlər əldə etmişdir. Təbii olaraq ölkəmiz gələcək iqtisadi inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirərkən bu əməliyyatlardan əldə olunan gəlirlərin digər sahələrin də tarazlı inkişafına yönəltməsi xarici ticarət əlaqələrinin də genişləndirilməsinə təkan verəcəkdir.

2. İxrac yönümlü məhsul istehsalında elmi-texniki tərəqqinin müasir nailiyyətlərindən və innovasiya texnologiyalarından istifadə imkanlarının genişləndirilməsi. Ölkənin ixrac potensialının genişləndirilməsi beynəlxalq bazarların standartlarına cavab verən likvidli məhsul istehsalından asılıdır [9,12].

Keyfiyyətli, rəqabət qabiliyyətli məhsulun istehsalı qabaqcıl texnologiyaların istehsalatda və sosial yeniliklərin cəmiyyətdə tətbiqini tələb edir. Xüsusilə bu gün aktual olan yeyinti məhsullarının keyfiyyətinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələsi istehsal, yaxud da emal prosesinin bütün mərhələlərində keyfiyyət nəzarət sistemlərinin tətbiqini zəruri edir.

Elmi-texniki tərəqqinin məqsədi əmək və material resurslarına qənaət edilməklə məhsul istehsalının artırılmasına, əhəlinin sosial həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına nail olmaqdır. Müəssisələr elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin və müasir texnologiyaların tətbiqi sayəsində istehsal ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyini artırır, əmək məhsuldarlığını yüksəldir, məhsul vahidinə məsrəflərin xeyli azaldılmasına nail olurlar.

1.3. Sənayenin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının mahiyyəti, prinsipləri və formaları

Sənayenin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası da iqtisadiyyatın digər sahələri kimi beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində uyğun olaraq həyata keçirilir. Belə ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər dünya ölkələri arasında ticarət, kapital ixracı, beynəlxalq kredit, iş qüvvəsinin miqrasiyası, beynəlxalq valyuta münasibətləri və elmi-texniki əməkdaşlıq nəticəsində yaranan iqtisadi münasibətlər toplusudur. BİM beynəlxalq əmək bölgüsünə əsaslanan xüsusi fəaliyyət sferasıdır. BİM özünün praktiki təzahürünü ayrı-ayrı ölkələr arasında onları təmsil edən müəssisələr, firmalar və təşkilatların məhsul və xidmətlərinin beynəlxalq ticarətdə, elmi-texniki, investisiya, maliyyə-valyuta və kredit, informasiya əlaqələrində və onlar arasında əmək ehtiyatlarının yerdəyişməsində göstərir. BİM obyektiv olaraq beynəlxalq əmək bölgüsündən, istehsalın, elmin beynəlxalq ixtisaslaşmasından və təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsindən irəli gəlir. BİM-in təşəkkül tapması və

inkişafı ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatlarının qarşılıqlı təsirinin və asılılığının güclənməsi ilə müəyyən olunur. Beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi və inkişafı, eləcədə BİM-in inkişafı təbii və əldə olunmuş [16,20] amillərdən, həmçinin sosial, milli, etnik, siyasi və mənəvi hüquqi şəraitdən asılıdır. Dünya təsərrüfatına integrasiyanın qeyd olunan formaları və praktiki istiqamətləri dünya təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin bir sıra sferalarını əhatə edir:

- beynəlxalq ticarəti;
- istehsalın və elmi-texniki işlərin beynəlxalq ixtisaslaşması;
- elmi-texniki informasiyanın mübadiləsi;
- ölkələr arasında maliyyə-valyuta və kredit əlaqələrini;
- kapitalın və iş qüvvəsinin hərəkətini;
- beynəlxalq iqtisadi təşkilatların fəaliyyəti, qlobal iqtisadi problemlərin həllində təsərrüfatçılıq əməkdaşlığı;
- beynəlxalq informasiya əlaqələrində, İnternetin rolunun formalaşması və artmasında, kompyuter vasitəsi ilə kommersiya əməliyyatlarının həyata keçirilməsində.

BİM-in perspektivləri, imkanları, onun rolu əsas istiqamətlərinin və formalarının qarşılıqlı nisbətləri beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafı, daha da dərinləşməsi və daha yüksək tiplərinə keçməsi ilə müəyyən olunur. Beynəlxalq əmək bölgüsünün ümumi tipi sahələrarası beynəlxalq ticarəti baş verməsini müəyənləşdirir, beləki, burada ayrı-ayrı ölkələrin əsasən hasilat və emal sahələri arasında beynəlxalq mübadilə nəzərdə tutulur. Xüsusi tipli beynəlxalq əmək bölgüsü ayrı-ayrı ölkələrin müxtəlif istehsal sahələrinin və həmçinin sahə daxilində istehsal olunan hazır məhsulların beynəlxalq mübadiləsinin baş verməsinin və onun daha da inkişaf eyməsinin əsasını təşkil edir. Fərdi tipli beynəlxalq əmək bölgüsü beynəlxalq ticarətdə ayrı-ayrı ölkələrin müvafiq istehsal sahələrinin məhsulun bir hissəsinin istehsalı və yaxud texnoloji prosesin müəyyən hissəsi üzrə ixtisaslaşmasını, layihə konstruktor, hətta investitsiya prosesi üzrə ixtisaslaşmasını nəzərdə tutur. Qeyd olunanlar onu deməyə imkan verir ki, beynəlxalq iqtisad münasibətlər, beynəlxalq miqyasda əməyin, kapitalın, təbii və digər resursların

tətbiqi sahəsi və nəticəsi olaraq bazar iqtisadiyatına xas olan əlamət və xüsusiyyətlərə malik olmaqla onun xüsusi bir sferasıdır. Məlumdur ki, azad bazar münasibətləri alıcı və satıcının sərbəst seçilməsinəzərdə tutduğundan bu sferada da aşağıdakılara əsaslanır [12,18]:

- bazar subyektlərinin və obyektlərinin çoxluğu;
- tələb və təklifin təsirinin müəyənediciliyi;
- onların çevik qiymətlərlə qarşılıqlı əlaqəsi;
- rəqabətə.

Bu qeyd olunan amillərə sahibkarlığın azadlığı da əlavə olunur. Belə ki, beynəlxalq mübadilənin özü elə mübadilənin bir ölkə çərçivəsindən çıxması deməkdir ki, bu da çoxlu obyektlərin mövcudluğunu fərz edir. Bu fikir eyni ilə, bazar subyektlərinə də aiddir, çünki milli firma və müəssisələrdən başqa, beynəlxalq miqyasda çoxlu miqdarda xarici, beynəlxalq şirkətlər və təşkilatlar, müxtəlif ölkələrin dövlət strukturları BİM-də iştirak edirlər. Tələb və təklifin fəaliyyəti mexanizmini dəyişdirmədən BİM onun fəaliyyət sferasını genişləndirir, mübadilənin əhatə etdiyi çeşidləri və onların həcmi kifayət qədər genişləndirir. Bazar qiymətləri sistemi yeni kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikası kəsb edir. Bununla yanaşı rəqabət şəraiti kəskinləşir. BİM-in inkişaf etmiş bazar təsərrüfatı sisteminə aid olduğunu göstərən əsas əlamətlərdən aşağıdakıları göstərmək olar:

- hər bir milli iqtisadiyyatda olduğu kimi dünya təsərrüfatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsasında əmək bölgüsü dayanır ki, bu da mübadiləni nəinki milli sərhədlər daxilində, həmçinin milli sərhədlərdən kənarda, ölkələr arasında baş verməsini və ayrı-ayrı ölkələrin istehsal və istehlakının bir-birindən asılılığını nəzərdə tutur.

- BİM-n iştirakçıları iqtisadi cəhətdən xüsusiləşmişdirlər və bu xüsusiləşmə milli-təsərrüfatçılıq səviyyəsində olan xüsusiləşmə forması olub, obyektiv əmtə-pul əlaqələrinin yaranmasına səbəb olur;

- BİM-n dünya təsərrüfatçılıq mübadilə münasibətlərində tələb, təklif qanunları və azad qiymətəmələgəlməsi tam fəaliyyət göstərir ki, bunlar da bazar mexanizminin məhək daşındır;

- milli bazarlar kimi BİM dünya bazarı əmtə və xidmətlərin, alıcı və satıcıların rəqabəti ilə xarakterizə olunur.

Bu rəqabət daha kəsgin xarakter daşıyır çünki, burada bazara daha iri həcmdə və daha keyfiyyətli əmtəə və xidmət daxil olur. Bu rəqabət ölkələr arasında istehsal amillərinin yerdəyişməsi ilə daha da kəskinləşir.

Bununla belə, bütün bu qarşılıqlı yaxınlaşma və əməkdaşlıq prosesləri ziddiyyətli, dialektik xarakter daşıyır. BİM-in dialektikası özünü onda göstərir ki, iqtisadi müstəqilliyə səy göstərmə, ayrı-ayrı ölkələrin milli təsərrüfatlarını inkişaf etdirmək istiqamətində həyata keçirdikləri məqsədyönlü tədbirlər son nəticədə dünya təsərrüfatının daha çox beynəlmiləlləşməsinə, milli iqtisadiyyatların xarici aləm üçün daha çox açılmasına, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsinə gətirib çıxarır.

BİM milli iqtisadiyyatların bazar xarakterini də əks etdirir. BİM-in inkişaf etmiş bazar təsərrüfatı sahəsi kimi əlamətləri aşağıdakılardır:

- BİM-in iştirakçılarının beynəlxalq əmək bölgüsü və milli sərhədlər bazasında iqtisadi xüsusiləşməsi;

- istehsal amilləri və nəticələri ilə beynəlxalq mübadilə nəticəsində əmtəə, xidmət, kapital, iş qüvvəsi, texnologiya dünya bazarlarının yaranması və fəaliyyət göstərməsi. BİM özlüyündə məhsulların və xidmətlərin ölkələrarası çoxsaylı axınlarını əks etdirir ki, bu şəraitdə də dünya bazarları formalaşır və bu bazarlarda daimi sistematik xarakter kəsb edən alqı-satqı əməliyyatları baş verir;

- BİM çərçivəsində tələb, təklif, qiymət qanunlarının tam surətdə fəaliyyəti;
- istehsalçılar, satıcılar və alıcılar arasında olan rəqabət mübarizəsi;
- istehsalın və satışın inhisarlaşması.

Bununla yanaşı, BİM, onu digər iqtisadi münasibətlərdən fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir [16,20,21]. Onların sırasına aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Təsərrüfat münasibətləri milli sərhədlər çərçivəsindən kənara çıxır, geniş ərazini əhatə edir, mübadilə həcmi daha yüksəkdir, subyektlərin sayı müqayisəolunmaz dərəcədə çoxdur;

2. Ayrı-ayrı ölkələrin sərhədlərindən kənara resursların, istehsal amillərinin və istehsalın nəticələrinin hərəkəti baş verir, milli iqtisadiyyata əlavə resurslar cəlb olunur;

3. İstehsalçılar, satıcılar və alıcılar arasında daha geniş miqyaslı, bəzən qlobal və kəskin rəqabət mübarizəsi mövcud olur;

4. BİM-in ayrı-ayrı formaları daxili bazarda mövcud olan əlaqələrə nisbətən daha yüksək qarşılıqlı əlaqəyə və asılılığa malikdir;

5. Qarşılıqlı təsirin xüsusi alətləri və mexanizmləri işlənir və istifadə edilir. BİM-in milli səviyyədə, ikitərəfli səviyyədə, regional səviyyədə, beynəlxalq səviyyədə tənzimlənməsinin xüsusi sistemləri yaradılır. Əsas xüsusiyyət isə ondan ibarətdir ki, BİM dövlət sərhədləri vasitəsilə həyata keçirilir. BİM-in öyrənilməsi onun makrosəviyyədə və mikrosəviyyədə mahiyyətinin açılışını tələb edir. Makrosəviyyədə BİM dünya təsərrüfatında milli iqtisadiyyatların əlaqələrinin forma və üsullarıdır: xarici ticarət, istehsal amillərinin beynəlxalq miqrasiyası və s. Mikrosəviyyədə BİM beynəlxalq əmək bölgüsünə əsaslanan, xarici iqtisadi əlaqələrə istiqamətlənən milli iqtisadi vahidlərin xüsusi fəaliyyət sahəsidir. Milli istehsalçılar və istehlakçıların nöqteyi-nəzərindən BİM əmtəələrin, xidmətlərin, kapitalın, texnologiyaların ixracı, idxalı, təkrar ixracı, təkrar idxalı, istehsalın beynəlxalq kooperasiyası və s. kimi başa düşülür. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dünya təsərrüfatına inteqrasiya iqtisadiyyatların müxtəlif səviyyələrində təzahür edə bilər ki, onun da subyektləri aşağıdakılardır [9,23,24]:

1) Mikrosəviyyə. Burada BİM-in subyektləri kimi bu və ya digər xarici iqtisadi əməliyyatları həyata keçirən ayrı-ayrı fiziki şəxslər, orta və kiçik müəssisələr və firmalar çıxış edir;

2) Makrosəviyyə. Bu səviyyənin əsas subyektləri kimi milli dövlətləri, onların subyektlərini, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya qruplaşmalarını, transmilli və qlobal şirkətləri göstərmək olar;

3) Üstmilli səviyyə. Bu səviyyədə beynəlxalq təşkilatlar və üstmilli institutlar fəaliyyət göstərir.

Müasir BİM-ə sosial-iqtisadi inkişafından və siyasi istiqamətindən asılı olmayaraq sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdən tutmuş inkişaf etməkdə olan və yoxsul ölkələrə qədər bütün ölkələr cəlb olunur. Son illərdə dövlətlər və transmilli şirkətlərlə yanaşı dünya diasporları, iri şəhərlər də BİM-in əhəmiyyətli subyektləri kimi çıxış etməyə başlayırlar. Dünya proseslərində aktiv iştirak etmək üçün fəaliyyətin təşkilinin şəbəkə formalarından istifadə edən qruplar və assosiasiyalar da BİM sistemində əhəmiyyətli rol oynamağa başlayıblar. BİM-in strukturunu geniş mənada götürsək oraya həmçinin beynəlxalq nəqliyyat və gömrük münasibətlərini də aid etmək olar. Mövcud statistikaya görə, BİM-in aparıcı sahəsi kimi beynəlxalq ticarət çıxış edir. Belə ki, dünya təsərrüfat əlaqələrinin təxminən 80%-i məhz onun payına düşür.

BİM-in hər bir formasının xüsusi sferasının və reallaşma üsullarının, vasitələrinin olmasına baxmayaraq, onlar bir-birləri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olmaqla vahid bir sistem əmələ gətirirlər. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, BİM bir sistem kimi özündə bir-birlərini qarşılıqlı surətdə şərtləndirən və qarşılıqlı fəaliyyətdə olan BİM forma larının məcmusunu əks etdirir.

Belə ki, əmtəələrlə beynəlxalq ticarət xidmətlərlə beynəlxalq ticarətin inkişafını şərtləndirir. Əmtəələr və xidmətlər üzrə dünya bazarının inkişaf tendensiyaları isə kapitalın beynəlxalq miqrasiyasının artım dinamikasına və coğrafi istiqamətlərinə, onun transmilliləşməsinə, istehsalın beynəlxalq ixtisaslaşmasına və kooperasiyalaşmasına təsir göstərir ki, bunlar da öz növbəsində işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkətinin intensivləşməsinə gətirib çıxarır.

Beynəlxalq ticarətin, istehsal və elmi-texniki əməkdaşlığın bütün formaları beynəlxalq hesablaşmaların həyata keçirilməsi və beynəlxalq kreditlərin alınması və ya verilməsi imkanlarının mövcudluğunun zəruriliyi ilə əlaqədardır. Bu isə beynəlxalq valyuta-kredit münasibətlərinin inkişafına təkan verir. İnvestisiya və borc kapitalı üzrə dünya bazarlarında mövcud olan vəziyyət isə öz növbəsində əmtəələrlə və xidmətlərlə, texnologiyalarla beynəlxalq ticarətə, dünya təsərrüfatında işçi qüvvəsinin əmək miqrasiyası prosesinə təsir göstərir.

BİM-in praktiki reallaşdırılması onun həyata keçirilmə mexanizminin olmasını tələb edir. BİM-in mexanizmi dedikdə milli və dövlətlərarası səviyyədə qəbul olunmuş hüquqi normaların və onların reallaşdırılması alətlərinin məcmusu başa düşülür [14,20].

BİM iştirakçılarının fəaliyyətinin əsasını marketinq yanaşması təşkil edir. Potensial ixracatçı məhsulunu ixrac etmək istədiyi ölkənin istehlakçılarının xüsusiyyətləri barədə lazımi və zəruri informasiyaya malik olmasa son nəticədə müvəffəqiyyətsizliyə uğraya bilər. Bunun üçün həmin bazarın detallarına qədər öyrənilməsi, iqtisadi, təbii-iqlim, ekoloji, sosial-mədəni, dini-etnik, psixoloji və siyasi şərtlərin müəyyən edilməsi vacibdir.

Sənayenin inteqrasiyası sferasında vacib olan yanaşmalardan biri də rəqabətin təhlilidir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, BİM-də haqsız rəqabətə qarşı bərkisilməz mövqe tutulur və bazarda hökmran mövqedən sui-istifadə hallarının qarşısının qətiyyətlə alınmasına çalışılır. Bu, rəqabətin beynəlxalq bazarda daxili bazara nisbətən daha kəskin olması səbəbindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rəqiblərin rəqabət qabiliyyətliliyinin dərəcəsinin etibarlı surətdə müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi xarici bazara çıxış zamanı müvəffəqiyyət qazanmağın əsas amillərindən biridir. Bu zaman həmçinin BİM subyektinin özünün malik olduğu rəqabət üstünlüklərinin müəyyən edilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

BİM mexanizminin digər bir əhəmiyyətli aspekti informasiya mühitidir. Hətta ticarət-iqtisadi əməliyyatların həyata keçirilməsi zamanı onun iştirakçıları üçün etibarlı və tam informasiyaya malik olmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, qərarların qəbul edilməsinə və əsaslandırılmasına, onların yerinə yetirilməsinə nəzarəti təmin etməyə imkan verir.

Beləliklə, hər bir ölkə sənayesini dünya bazarlarına inteqrasiya etdirmək üçün beynəlxalq iqtisadi münasibətlər mexanizmindən yararlanmalı və bu sistemə uyğunlaşmalıdır.

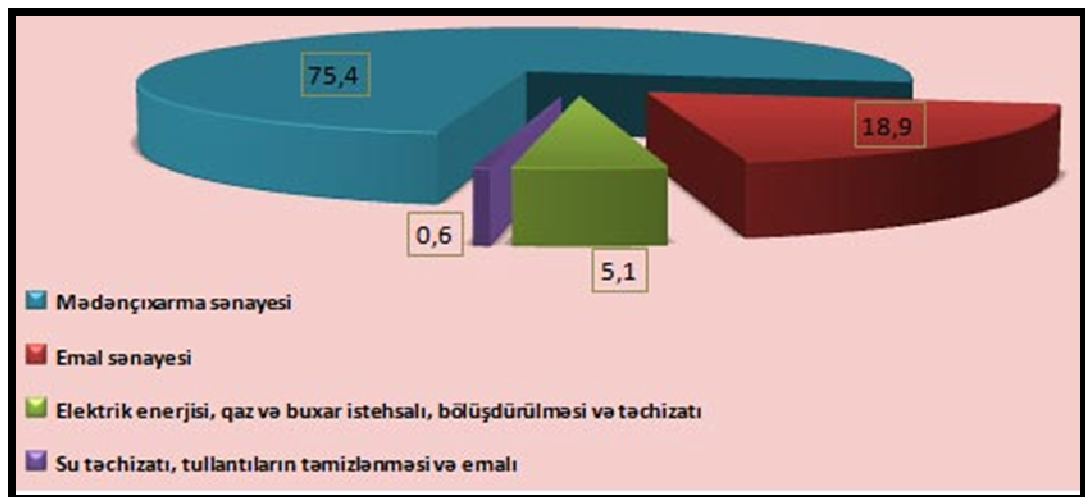
FƏSİL II. SƏNAYENİN MÖVCUD İQTİSADI VƏZİYYƏTİ VƏ DÜNYA TƏSƏRRÜFATINA İNTEQRASIYA PROSESLƏRİNİN SİSTEMLİ TƏHLİLİ

2.1. Azərbaycan sənayenin mövcud vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilərin təhlili

2004-cü ildən etibarən Azərbaycan sənayesi yeni inkişaf mərhələsinə daxil olmuşdur. Bu ildən icrasına başlanılan regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarının və eləcə də digər məqsədyönlü tədbirlərin nəticəsində sənaye istehsalı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlər həlli istiqamətində əhəmiyyətli işlər görülmüş, sənayenin infrastruktur təminatı xeyli yaxşılaşdırılmışdır. Ötən dövrdə infrastruktur layihələri ilə yanaşı dövlət investisiyaları bir sıra istehsal təyinatlı layihələrə, neft-qaz hasilatı, neft emalı və neft-kimya sahələrinin inkişafına, alternativ enerji qurğu və avadanlıqlarının, alüminium emalı, gəmi istehsalı və müdafiə sənayesi müəssisələrinin yaradılmasına yönəldilmişdir. Bununla yanaşı ölkədə əlverişli biznes investisiya mühiti yaradılmış, özəl sektor tərəfindən icra edilən layihələrin güzəştli şərtlərlə maliyyələşdirilməsi və zərurət yarandığı təqdirdə dövlətin bu layihələrdə pay iştirakı təmin edilmişdir.

Son illərdə ölkə iqtisadiyyatında sənaye sektorunun inkişafı təmin olunmuş və sənayedə yaradılmış əlavə dəyərin həcmi 2012-ci ildə də 27 milyard manata çatmış, onun ÜDM-in strukturundakı payı 50% təşkil etmişdir.

2012-ci ildə ölkədə sənaye müəssisələri tərəfindən 33945.6 milyon manatlıq məhsul istehsal olunmuşdur. Sənaye məhsulunun 75.4%-i və ya 25609.8 mln. manatı mədənçıxarma, 18.9%-i və ya 6423.8 mln. manatı emal, 5.1 %-i və ya 1720.9 mln.manatı elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı, 0.6%-i və ya 191.2 mln. manatı su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahələrində istehsal edilmişdir. Sənayenin ümumi buraxılışında qeyri-neft sənayesinin xüsusi çəkisi 19.2% olmaqla 6518.6 mln. manat təşkil etmişdir [25,26].

Şəkil 2.1. Sənaye sahələrində məhsul istehsalı, %-lə, [25]

2012-ci ildə emal sənayesində 6423.8 mln. manatlıq və ya əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən müqayisəli qiymətlərlə 5.4% çox məhsul istehsal olunmuşdur. Emal sənayesində qeyri-neft məhsulları istehsalının xüsusi çəkisi 69.2% və ya 4444.9 mln. manat olmuşdur.

2012-ci il ərzində emal sənayesində məhsul buraxılışının strukturunda ən yüksək xüsusi çəkiyə malik alt sahələr qida məhsullarının istehsalı (38.6%), neft məhsullarının istehsalı (30.8%), metallurgiya sənayesi (5%), tikinti məmulatlarının istehsalı (4.9%), elektrik avadanlıqlarının istehsalı (3.8%), içki istehsalı (2.5%), kimya sənayesi (2.4%), maşın və avadanlıqların istehsalı (2.1%) sahələri olmuş, digər 16 alt sahənin birgə xüsusi çəkisi isə 9.9% təşkil etmişdir.

Qeyd olunan dövr ərzində emal sənayesində müqayisəli qiymətlərlə məhsul istehsalının artdığı sahələr qida məhsullarının istehsalı (3.1%), metallurgiya sənayesi (15.9%), tikinti məmulatlarının istehsalı (16.8%), elektrik avadanlıqlarının istehsalı (1.7 dəfə), içki istehsalı (10%), maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri (39.2%), hazır metal məmulatlarının istehsalı (1.4 dəfə), kompüter və digər elektron avadanlıqların istehsalı (30.2%), rezin və plastmas məmulatlarının istehsalı (2.3 dəfə), toxuculuq sənayesi (1.6 dəfə), mebel istehsalı (2.2 dəfə), geyim istehsalı (18.5%), dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı (1.5 dəfə) sahələri olmuşdur [51].

Sənaye məhsulunun ümumi buraxılışının 88.1%-i və ya 29907.5 milyon manatı Bakı şəhərində, 11.9%-i və ya 4038.1 milyon manatı isə digər iqtisadi

rayonlarda istehsal olunmuşdur. Bakı istisna olmaqla, regionlar üzrə istehsal olunmuş sənaye məhsulunun 20%-i Aran iqtisadi rayonunun, 12.9%-i isə Abşeron iqtisadi rayonunun, 7.9%-i Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun, 3.1%-i Naxçıvan iqtisadi rayonunun, 56.1%-i isə digər iqtisadi rayonların payına düşmüşdür.

Cədvəl 2.1.

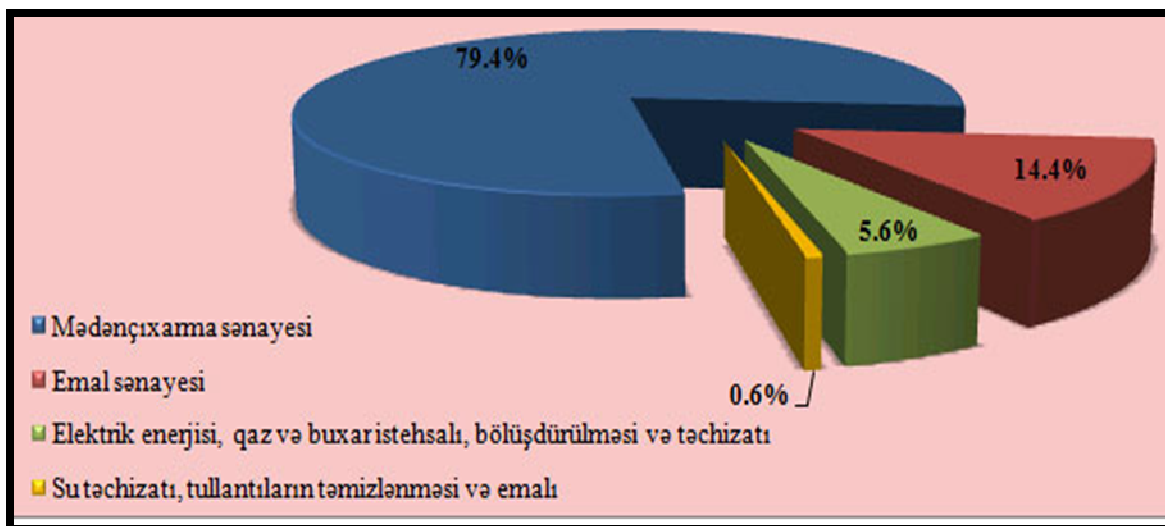
Emal sənayesi, müqayisəli qiymətlərlə, [25].

Emal sənayesinin sahələri	Faktiki qiymətlə (milyon manat)	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
Cəmi	6423.8	105.4
Qida məhsullarının istehsalı	2482.0	103.1
İçki istehsalı	159.6	110.0
Toxuculuq sənayesi	58.0	1.6
Geyim istehsalı	38.4	118.5
Dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı	15.6	1.5
Poliqrafiya fəaliyyəti	30.1	1.8
Neft məhsullarının istehsalı	1978.9	95.5
Rezin və plastmas məmulatlarının istehsalı	63.2	2.3
Tikinti məmulatlarının istehsalı	315.0	116.8
Metallurgiya sənayesi	319.7	115.9
Hazır metal məmulatlarının istehsalı	119.6	1.4
Kompüter və digər elektron avadanlıqların istehsalı	88.2	130.2
Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	242.3	1.7
Sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı	12.7	123.8
Mebel istehsalı	46.8	2.2
Maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	122.8	139.2

2013-ci ilin yanvar-dekabr aylarında ölkədə sənaye müəssisələri tərəfindən 31367.1 milyon manatlıq məhsul istehsal olunmuşdur. Qeyd olunan dövrdə kiçik

sahibkarlıq subyektləri istisna olmaqla, istehsal olunan sənaye məhsulu sənayenin ümumi istehsalının 93.1%-ni əhatə etmiş və əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 1.8% artmışdır.

Sənaye məhsulunun 79.4%-i və ya 24900.9 milyon manatı mədənçıxarma, 14.4%-i və ya 4509.2 milyon manatı emal, 5.6%-i və ya 1757.5 milyon manatı elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı, 0.6%-i və ya 199.6 milyon manatı su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahələrində istehsal edilmişdir. Sənayenin ümumi istehsalında qeyri-neft məhsullarının xüsusi çəkisi 14.2% olmaqla dəyər ifadəsində 4462.7 mln. manat təşkil etmişdir.

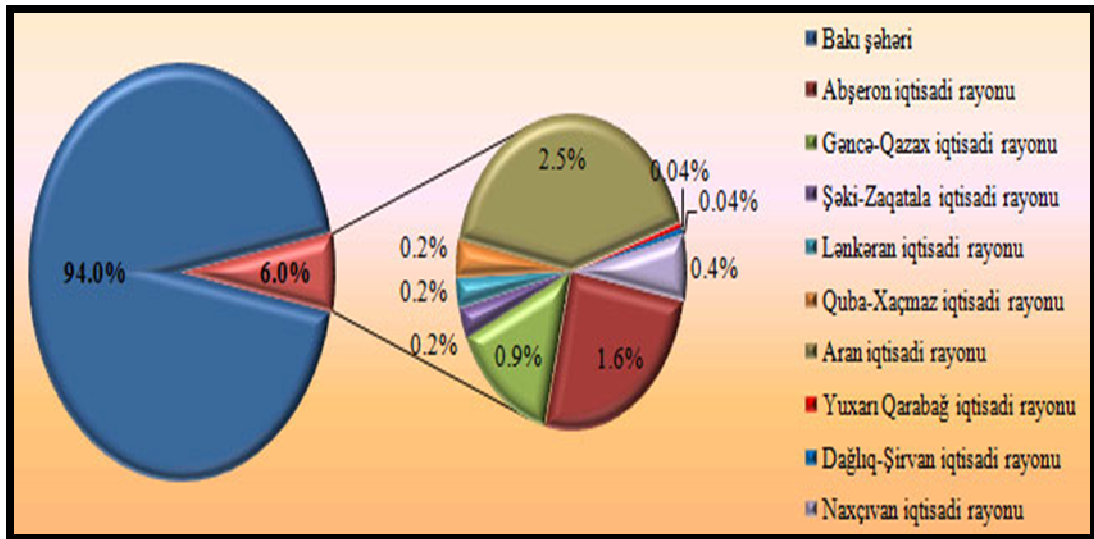

Şəkil 2.2. Sənaye sahələrinin sənayedə xüsusi çəkisi, %-lə, [25].

Hesabat dövrünün sonuna istehsalçı müəssisələrin anbarında 262.1 milyon manatlıq hazır sənaye məhsulu qalığı qalmışdır. Hazır məhsul qalığının 73.4%-i və ya 192.3 milyon manatı emal sənayesində fəaliyyət göstərən istehsalçı müəssisələrin payına düşmüşdür. Hazır məhsul qalığının 93.3%-ni və ya 244.5 milyon manatını istehsalçı müəssisələrin özünün istehsalı olan hazır məhsullar təşkil etmişdir [26].

Sənaye məhsulunun 94.0%-i və ya 29468.8 milyon manatı Bakı şəhərində, 6.0%-i və ya 1898.3 milyon manatı isə digər iqtisadi rayonlarda istehsal olunmuşdur. Bakı istisna olmaqla, regionlar üzrə istehsal olunmuş sənaye məhsulunun 41.8%-i Aran iqtisadi rayonunun, 25.7%-i isə Abşeron iqtisadi

rayonunun, 14.6%-i Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun, 6.9%-i Naxçıvan iqtisadi rayonunun, 11.0%-i isə digər iqtisadi rayonların payına düşmüşdür.

Şəkil 2.3. Sənaye məhsulunun Bakı şəhəri və iqtisadi rayonlar üzrə bölgüsü, %-lə, [25]

2013-cü ilin yanvar-noyabr ayları ərzində sənaye müəssisələrində çalışanların orta siyahı sayı əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 5.0% artaraq 163.2 min nəfərə çatmışdır. Sənayenin alt sahələri üzrə çalışanların sayında ən çox artım emal sənayesində (8.9%) müşahidə edilmişdir. Qeyd olunan dövrdə sənayedə çalışanların 47.9%-i və ya 78.1 min nəfəri emal sənayesində, 21.5%-i və ya 35.1 min nəfəri mədənçıxarma sənayesində, 17.7%-i və ya 28.9 min nəfəri elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı, 12.9%-i və ya 21.1 min nəfəri su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahələrinin payına düşmüşdür.

2013-cü ilin yanvar-noyabr ayları ərzində sənayedə çalışan işçilərin orta aylıq əmək haqqı əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 8.0% artaraq 679.1 manata çatmışdır.

Hesabat dövründə mədənçıxarma sənayesində 24900.9 milyon manatlıq və ya əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən müqayisəli qiymətlərlə 0.7% çox məhsul istehsal olunmuşdur. Məhsul istehsalının artmasına əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən xam neft və təbii qaz hasilatının və mədənçıxarma sənayesi sahələrinə göstərilən xidmətlərin genişlənməsi öz təsirini göstərmişdir. 2013-cü ilin yanvar-

noyabr ayları ərzində mədənçıxarma sənayesində orta aylıq əmək haqqı əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 8.5% artaraq 1566.8 manata yüksəlmişdir.

Emal sənayesində 2013-ci ilin yanvar-dekabr aylarında 4509.2 mln manatlıq və ya əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən müqayisəli qiymətlərlə 5.8% çox məhsul istehsal olunmuşdur. Emal sənayesində qeyri-neft məhsullarının xüsusi çəkisi 53.7% və ya 2419.3 milyon manat olmuşdur.

Hesabat dövrü ərzində emal sənayesində məhsul istehsalının strukturunda yüksək xüsusi çəkiyə malik alt sahələr neft məhsullarının istehsalı (46.4%), qida məhsullarının istehsalı (9.9%), tikinti məmulatlarının istehsalı (7.0%), metallurgiya sənayesi (6.7%), maşın və avadanlıqların istehsalı (5.5%), kimya sənayesi (4.4%) sahələri olmuşdur.

Hesabat dövründə emal sənayesinin alt bölmələri üzrə əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalında 2.3 dəfə, poliqrafiya məhsullarının istehsalında 43.4%, maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri sahəsində 31.3%, dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalında 30.9%, avtomobil və qoşquların istehsalında 28.9%, maşın və avadanlıqların istehsalında 25.1%, tikinti məmulatlarının istehsalında 21.0%, kimya sənayesində 19.5%, elektrik avadanlıqlarının istehsalında 14.6%, içki istehsalında 13.6%, əczaçılıq məhsullarının istehsalında 12.8%, sair sənaye məhsullarının istehsalında 11.6% və s. sahələrdə artım qeydə alınmışdır.

2013-cü ilin yanvar-noyabr ayları ərzində orta aylıq əmək haqqı emal sənayesində 8.8% artaraq 454.3 manata yüksəlmişdir.

2013-cü ilin yanvar-dekabr ayları ərzində elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsində məhsul buraxılışı 1757.5 milyon manat təşkil etmiş və əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 3.2% artmışdır. Yanvar-noyabr ayları ərzində sahədə çalışanların orta siyahı sayı əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 2.3% artaraq 28.9 min nəfərə çatmışdır. Yanvar-noyabr ayları ərzində sahədə orta aylıq nominal əmək haqqı 5.6% artmış və 465.7 manata yüksəlmişdir. 2013-cü il ərzində bu sahədə 21.6 milyard kVt-saat elektrik enerjisi istehsal edilmişdir ki, bunun da 95.2%-i əmtəəlik olmuşdur.

2013-cü ilin yanvar-dekabr ayları ərzində su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində məhsul buraxılışı əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 11.6% artaraq 199.6 milyon manata çatmışdır. Yanvar-noyabr ayları ərzində bu sahədə çalışanların orta siyahı sayı 21.1 min nəfər olmuşdur. Qeyd edilən dövrdə bu sahədə orta aylıq nominal əmək haqqı 16.8% artmış və 328.4 manata yüksəlmişdir. 2013-cü il ərzində bu sahədə 610.0 milyon m³ suyun yığılması, təmizlənməsi və paylanması həyata keçirilmişdir ki, bunun da 38.1%-i əmtəəlik olmuşdur.

2014-cü ildə sənayedə istehsal olunmuş malların və göstərilmiş xidmətlərin həcmi (ümumi buraxılış) 31,9 milyard manat təşkil etmişdir. Özəl bölmədə istehsalın həcmi sənaye məhsulunun 79,5 faizini təşkil etmişdir. Ümumi istehsalın 92,4 faizi sənaye mallarının (əmtəələrin) istehsalı, 7,6 faizi isə sənaye xarakterli xidmətlərin göstərilməsi hesabına yaradılmışdır [25,26].

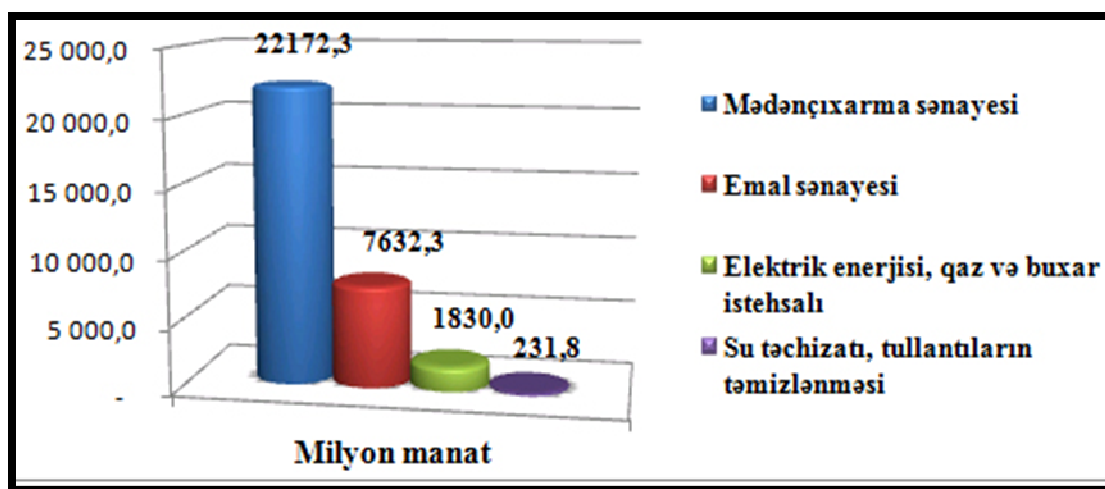
2014-cü ildə fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin sayı 2410 ədəd olmuşdur. Bu müəssisələrin 22,1 faizi dövlət, 77,9 faiz isə qeyri-dövlət müəssisələrinin payına düşür. Fəaliyyət göstərən müəssislərdən 1706 ədədi kiçik, 704 ədədi iri müəssisələrin payına düşür.

2014-cü ildə - "Sənaye ili"ndə ölkədə 20-dən çox orta və iri sənaye müəssisəsi açılmış, mövcud sənaye müəssisələrinin istehsal gücləri artırılmışdır. Bu müəssisələr arasında "Norm" sement zavodu, Gəncədə Alüminium yarımfabrikat istehsalı zavodları, Azərbaycan kağız və karton istehsalatı kombinatı, Sumqayıtda yağ fabriki, Sumqayıt mis emalı zavodu, Sumqayıt Tekstil Parkının yeni fabrikləri, "Arpaçay-1" və "Arpaçay-2" Su Elektrik stansiyaları, Suraxanı Günəş Elektrik Stansiyası, Qəbələdə "Gilan" qida şəhərciyi, Ağdaşda yem emalı və quru meyvə istehsalı müəssisələri, müxtəlif regionlarda istismara verilmiş kərpic, asfalt, metal konstruksiya zavodları, meyvə-tərəvəz emalı və s. müəssisələri qeyd etmək olar. Bundan başqa, hazırda dövlətin güzəştli kredit dəstəyi ilə özəl sektor tərəfindən 30-dan çox sənaye müəssisəsi qurulmaqda və genişləndirilməkdədir. Ümumilikdə 2014-cü ildə yeni açılmış sənaye müəssisələrinin sayı 228 ədəd olmuşdur.

Neft sənayesində ümumi buraxılış 24,7 milyard manat təşkil etmişdir ki, bu da öz növbəsində ötən illə müqayisədə 2,4% azalma deməkdir.

Qeyri-neft sənayesində isə ümumi buraxılış 7,2 milyard manat təşkil etmiş və ötən illə müqayisədə 6,9% artmışdır. Bu artım əsasən avtomobil və qoşquların istehsalı (58,2%), maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri (41,0%), kimya sənayesi (32,0%), tikinti materiallarının istehsalı (22,2%), elektrik avadanlıqlarının istehsalı (12,1%), metallurgiya sənayesi (11,0%), içki istehsalı (8,1%) sahələrində müşahidə olunmuşdur.

Sənaye məhsulunun 69,6% mədənçıxarma, 24,0% emal, 5,7% elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı, 0,7% isə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı bölmələrində istehsal olunmuşdur.

Şəkil 2.4. Sənayedə ümumi buraxılışın istehsalı (2014-cü il), [25].

Mədənçıxarma bölməsində istehsalın həcmi 22,2 milyard manat olmuşdur. Mədənçıxarma sənayesi ümumi məhsul buraxılışının 69,6 faizini təşkil edir. 2014-cü ildə mədənçıxarma sənayesi üzrə fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin sayı 318 ədəd olmuşdur. Bu müəssisələrin 7,2 faizi dövlət, 92,8 faiz isə qeyri-dövlət müəssisələrinin payına düşür. Fəaliyyət göstərən müəssisələrdən 255 ədədi kiçik, 63 ədədi iri müəssisələrdir. Sahənin əsas məhsulu olan xam neft hasilatı 42,0 milyon ton, təbii qaz hasilatı isə 29,4 milyard kub-metr təşkil etmişdir. 2013-cü illə müqayisədə neft hasilatı 3,2 faiz azalmış, qaz hasilatı isə 0,7 faiz artmışdır. 2014-cü ildə bu sahə üzrə yeni açılmış sənaye müəssisələrin sayı 28 ədəd olmuşdur. Mədənçıxarma sənayesi müəssisələrinin anbarlarında 45,3 milyon manatlıq və ya

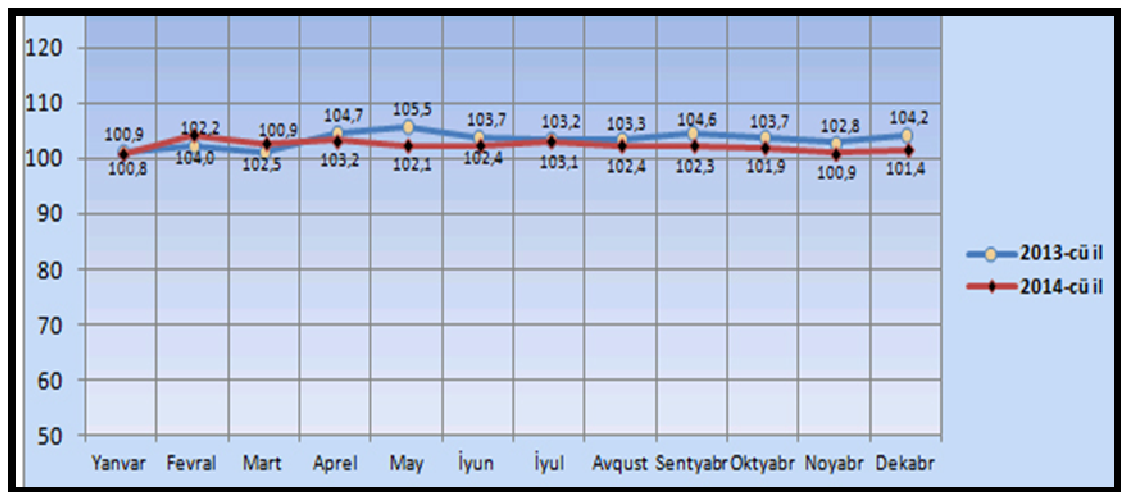
ölkə sənayesi üzrə olan hazır məhsul ehtiyatının 17,5 faizi qədər hazır məhsul olmuşdur.

Emal bölməsinin müəssisələri və fərdi sahibkarları tərəfindən 2014-cü ildə 7,6 milyard manat dəyərində və ya ötən ilə nisbətən 2,2% çox məhsul istehsal olunmuş və sənaye xarakterli xidmətlər göstərilmişdir. Qeyri-neft emal sənayesi isə ötən ilə nisbətən 8,2% artmışdır. Emal sənayesi ümumi məhsul buraxılışının 24 faizini təşkil edir. Emal sənayesi üzrə fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin sayı 1653 ədəd olmuşdur. Bu müəssisələrin 8,4 faizi dövlət, 91,6 faiz isə qeyri-dövlət müəssisələrinin payına düşür. Fəaliyyət göstərən müəssisələrdən 1277 ədədi kiçik, 376 ədədi iri müəssisələrdir. 2014-cü ildə bu sahə üzrə yeni açılmış sənaye müəssisələrin sayı 179 ədəd olmuşdur. Emal sənayesi müəssisələrinin anbarlarında 214,2 milyon manatlıq və ya ölkə sənayesi üzrə olan hazır məhsul ehtiyatının 82,5 faizi qədər hazır məhsul olmuşdur [25].

2014-cü ildə emal sənayesində məhsul istehsalının strukturunda ən yüksək xüsusi çəkiyə malik alt sahə neft məhsullarının istehsalının (34,2%) payına düşmüşdür. Neft məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr tərəfindən 2613,6 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmişdir. Hesabat ilində neft məhsullarının istehsalında 6,1 faiz azalma müşahidə olunmuşdur. Bu sahə üzrə əsas məhsul istehsalı 1,2 milyon ton avtomobil benzini, 219,7 min ton neft-kimya sənayesində istifadə üçün benzin, 696,6 min ton ağ neft, 2,9 milyon ton dizel yanacağı olunmuş, 53,3 min ton sürtkü yağları, 241,9 min ton neft bitumu istehsal olunmuşdur. 2015-ci il yanvarın 1-nə neft məhsulları istehsal edən müəssisələrinin anbarlarında 36,6 milyon manatlıq və ya ölkə sənayesi üzrə olan hazır məhsul ehtiyatının 14,1 faizi qədər hazır məhsul olmuşdur.

Qida, içki və tütün məmulatların istehsalı xüsusi əhəmiyyət kəsb edən sahələrdəndir. Qida, içki və tütün məmulatların istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr tərəfindən 2747,0 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmişdir. Emal sənayesində məhsul istehsalının strukturunda qida, içki və tütün məmulatların istehsal payı 35,9% olmuşdur. Əksər qida məhsullarının istehsalında artım müşahidə olunmuş, onlardan marqarin istehsalı 19,5 faiz artaraq 29,3 min ton, cem

və marmeladlar 9,3 faiz artaraq 11,7 min ton, kərə yağı 7,7 faiz artaraq 23,7 min ton, kolbasa məmulatlarının istehsalı 2,6 faiz artaraq 1,8 min ton, qaymaq və xama istehsalı 2,0 faiz artaraq 4,7 min ton, ət (quş əti daxil olmaqla) 1,5 faiz artaraq 278,1 min ton, pendir və kəsmik istehsalı 1,5 faiz artaraq 48,1 min ton, üzlü süd 1,1 faiz artaraq 839,1 min ton olmuşdur. 2015-ci il yanvarın 1-nə qida, içki və tütün məmulatlarını istehsal edən müəssisələrin anbarlarında 33,3 milyon manatlıq və ya ölkə sənayesi üzrə olan hazır məhsul ehtiyatının 12,8 faizi qədər hazır məhsul olmuşdur.

Şəkil 2.5 Qida məhsullarının istehsalının dinamikası (əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən artan yekunla, faizlə), [25].

Toxuculuq, geyim, dəri, dəridən məmulatlar və ayaqqabı istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr tərəfindən 97,5 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmişdir. Emal sənayesində məhsul istehsalının strukturunda bu sahələrin payı 1,2 faiz olmuşdur. Əvvəlki illə müqayisədə məhsul istehsalı toxuculuq sənayesi üzrə 1,9 faiz, geyim istehsalı 59,9 faiz artmış, dəri və dəri məmulatlarından ayaqqabıların istehsalı 41 faiz azalmışdır. Əvvəlki ilə nisbətən hazır pambıq parçalar 59,8% artaraq 836 min kv.m, pambıq yataq ağları 49,9% artaraq 404,6 min ədəd, pambıq lifi 40,5 faiz artaraq 13,0 min ton, dəri istehsalı 39,2% artaraq 1205,2 min kv.m olmuşdur.

2015-ci il yanvarın 1-nə toxuculuq, geyim, dəri, dəridən məmulatlar və ayaqqabı istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin anbarlarında 27,3 milyon manatlıq və ya ölkə sənayesi üzrə olan hazır məhsul ehtiyatının 10,5 faizi qədər hazır məhsul qalığı olmuşdur.

Kimya sənayesi, əczaçılıq məhsullarının, rezin və plastmas məmulatlarının istehsalı müəssisələri tərəfindən 325,2 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmişdir. Emal sənayesində məhsul istehsalının strukturunda bu sahələrin payı 4,2% olmuşdur. Əvvəlki ilə nisbətən rezin lövhələr, təbəqələr və zolaqlar 2,2 dəfə artaraq 33,6 ton, plastik yemək və mətbəx qabları 45,8 % artaraq 292,1 ton, propilen 38,3% artaraq 56,5 min ton, polietilen 32,6% artaraq 101,0 min ton, liflə armaturlaşdırılmış sair bərk plastik borular, borucuqlar, qollar, şlanqlar 12,0% artaraq 1040,6 ton olmuşdur.

2015-ci il yanvarın 1-nə kimya sənayesi, əczaçılıq məhsullarının, rezin və plastmas məmulatlarının istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin anbarlarında 12,7 milyon manatlıq və ya ölkə sənayesi üzrə olan hazır məhsul ehtiyatının 4,9 faizi qədər hazır məhsul qalığı olmuşdur.

Tikinti materialları sənayesi müəssisələri tərəfindən 458,3 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmişdir. Emal sənayesində məhsul istehsalının strukturunda bu sahənin payı 6,0% olmuşdur. Ötən illə müqayisədə bu sahə üzrə məhsul istehsalı 22,2% artmışdır. Əvvəlki ilə nisbətən əsas məhsul istehsalı üzrə sement istehsalı 40,5% artaraq 2979,0 min ton, betondan yığma tikinti konstruksiyaların istehsalı 23,9% artaraq 34,2 min kub m, hörmə üçün hazır beton qarışığının istehsalı 21,7% artaraq 1675,6 min ton, asfalt istehsalı 2,9% artaraq 402,4 min ton olmuşdur.

2015-ci il yanvarın 1-nə müəssisələrin anbarlarında 23,1 milyon manatlıq və ya ölkə sənayesi üzrə olan hazır məhsul ehtiyatının 8,9 faizi qədər hazır məhsul ehtiyatı olmuşdur.

Metallurgiya sənayesi və hazır metal məmulatlarının istehsalı müəssisələrində 413,1 milyon manatlıq məhsul istehsal olunmuş və xidmətlər göstərilmişdir. Emal sənayesində məhsul istehsalının strukturunda bu sahənin payı 5,4% olmuşdur. Əvvəlki illə müqayisədə məhsul istehsalı metallurgiya sənayesi üzrə 11,0 faiz, hazır metal məmulatlarının istehsalı sənayesi üzrə 6,2 faiz artmışdır. Əvvəlki ilə nisbətən əsas məhsul istehsalı üzrə metallardan qapı pəncərə istehsalı 4,3 dəfə artaraq 8515 ədəd, polad tökmə istehsalı 39,0 faiz artaraq 326,8 min ton, armatur istehsalı 2,9 faiz artaraq 248,7 min ton olmuşdur.

2015-ci il yanvarın 1-nə müəssisələrin anbarlarında 28,4 milyon manatlıq və ya ölkə sənayesi üzrə olan hazır məhsul ehtiyatının 10,9 faizi qədər hazır məhsul ehtiyatı olmuşdur.

Kompyuter, elektron və elektrik avadanlıqlarının istehsalı müəssisələrində 225,9 milyon manatlıq məhsul istehsal olunmuşdur. Emal sənayesində məhsul istehsalının strukturunda bu sahənin payı 2,9% olmuşdur. Əvvəlki illə müqayisədə məhsul istehsalı kompyuter və digər elektron avadanlıqların istehsalı sənayesi üzrə 25,8 faiz azalmış, elektron avadanlıqlarının istehsalı sənayesi üzrə 12,1 faiz artmışdır. Əvvəlki ilə nisbətən əsas məhsul istehsalı üzrə idarəetmə və tənzimləmə elektrik və paylaşdırma qurğuları üçün 1000V-dan çox olmayan gərginlik üçün sair əsasların istehsalı 2,9 dəfə artaraq 7877 ədəd, güc transformatorların istehsalı 31,2 faiz artaraq 227 ədəd, meteorologiya məqsədləri üçün sair elektron cihazların istehsalı 14,5 faiz artaraq 68,5 min ədəd, qəbuledici qurğuları olmayan radio və televiziya verilişləri aparatlarının istehsalı 35,3 faiz artaraq 9108 ədəd olmuşdur. 2015-ci il yanvarın 1-nə müəssisələrin anbarlarında 19,1 milyon manatlıq və ya ölkə sənayesi üzrə olan hazır məhsul ehtiyatının 7,4 faizi qədər hazır məhsul ehtiyatı olmuşdur.

Maşın və avadanlıqların, nəqliyyat vasitələri, avtomobil və qoşquların istehsalı müəssisələrində 401,7 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmişdir. Emal sənayesində məhsul istehsalının strukturunda bu sahələrin payı 5,3% olmuşdur. Əvvəlki illə müqayisədə maşın və avadanlıqların istehsalı sənayesi 10,2 faiz azalmış, sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı sənayesi 3,4 dəfə, avtomobil və qoşquların istehsalı sənayesi isə 58,2 faiz artmışdır. Əvvəlki ilə nisbətən əsas məhsul istehsalı üzrə minik avtomobillərin istehsalı 4,4 dəfə artaraq 1861 ədəd, traktorların istehsalı 71,2 % artaraq 1265 ədəd, fəvvarə armaturun istehsalı 42,4% artaraq 147,8 ton, kotanların istehsalı 33,4% artaraq 942 ədəd, dondurulmuş ərzaq məhsullarının saxlanması üçün soyuducu vitrinlər və piştaxtaların istehsalı 27,2% artaraq 552 ədəd, yük avtomobillərin istehsalı 15,4% artaraq 284 ədəd, olmuşdur. 2015-ci il yanvarın 1-nə müəssisələrin anbarlarında 26,5 milyon manatlıq və ya

ölkə sənayesi üzrə olan hazır məhsul ehtiyatının 10,2 faizi qədər hazır məhsul ehtiyatı olmuşdur.

Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı bölməsinin müəssisələri tərəfindən 1830,0 milyon manat həcmində məhsul istehsal olunmuş və xidmətlər göstərilmişdir. Ötən illə müqayisədə 6,0% artım əldə olunmuşdur. Bu ümumi məhsul buraxılışının 5,7 faizini təşkil edir.

2014-cü ildə elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı bölməsi üzrə fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin sayı 220 ədəd olmuşdur. Bu müəssisələrin 92,7 faizi dövlət, 7,3 faiz isə qeyri-dövlət müəssisələrinin payına düşür. Fəaliyyət göstərən müəssislərdən 68 ədədi kiçik, 152 ədədi iri müəssisələrdir. 2014-cü ildə bu sahə üzrə yeni açılmış müəssisələrin sayı 7 ədəd olmuşdur.

2014-cü ildə 21,9 milyard kVt-saat elektrik enerjisi (əmtəəlik) istehsal olunmuşdur. Ötən illə müqayisədə 6,3 faiz çox elektrik enerjisi istehsal olunmuşdur. Elektrik enerjisinin 5,6 faizi su elektrik stansiyalarının, 94,4 faizi isə istilik elektrik stansiyalarının payına düşmüşdür.

Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı bölməsinin müəssisələri tərəfindən ötən illə müqayisədə məhsul və xidmətlərin istehsalı 7,0% artaraq 231,8 milyon manat təşkil etmişdir. Bu ümumi məhsul buraxılışının 0,7 faizini təşkil edir.

2014-cü ildə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı bölməsi üzrə fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin sayı 219 ədəd olmuşdur. Bu müəssisələrin 76,3 faizi dövlət, 23,7 faiz isə qeyri-dövlət müəssisələrinin payına düşür. Fəaliyyət göstərən müəssislərdən 106 ədədi kiçik, 113 ədədi iri müəssisələrdir. 2014-cü ildə bu sahə üzrə yeni açılmış müəssisələrin sayı 14 ədəd olmuşdur.

2015-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında sənayedə istehsal olunmuş malların və göstərilmiş xidmətlərin həcmi (ümumi buraxılış) 19 715,5 milyon manat təşkil etmişdir ki, bu da öz növbəsində ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 2,1% artmışdır.

Neft sənayesi 14 081,7 milyon manat təşkil etmişdir ki, bu da öz növbəsində ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 0,7% azalmışdır. Qeyri-neft sənayesi isə 5 633,8 milyon manat təşkil etmiş və ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 10,2% artmışdır. Bu artım əsasən maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri (2,1 dəfə), kimya sənayesi (97,2%), elektrik avadanlıqlarının istehsalı (20,8%), tikinti materiallarının istehsalı (12,2%), metalurgiya sənayesi (5,1%), qida məhsullarının istehsalı (3,6%) sahələrində müşahidə olunmuşdur.

Sənaye məhsulunun 62,6% mədənçıxarma, 29,4% emal, 7,1% elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı, 0,9% isə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı bölmələrində istehsal olunmuşdur [48, 49, 51].

Mədənçıxarma bölməsində istehsalın həcmi əvvəlki ilin müvafiq dövrünün səviyyəsindən 1,4% çox olmuşdur.

Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı bölməsinin müəssisələri tərəfindən əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2,2% artım əldə olunmuşdur.

Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı bölməsində ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə məhsul və xidmətlərin istehsalı 2,8% artmışdır. Emal sənayesi. Emal bölməsinin müəssisələri və fərdi sahibkarları tərəfindən əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 9,4% çox məhsul istehsal olunmuşdur. Qeyri-neft emal sənayesi ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 16,7% artmışdır.

Yanvar-sentyabr ayları ərzində emal sənayesində məhsul istehsalının strukturunda ən yüksək xüsusi çəkiyə malik alt sahələr qida məhsullarının istehsalı (33,8%), neft məhsullarının istehsalı (31,6%), maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri (7,0%), tikinti materiallarının istehsalı (6,0%), kimya sənayesi (3,9%), içki istehsalı (3,0%), metallurgiya sənayesi (2,8%), maşın və avadanlıqların istehsalı (2,8%), hazır metal məmulatların istehsalı (1,5%), elektrik avadanlıqlarının istehsalı (1,5%), avtomobil və qoşquların istehsalı (1,1%), rezin və plastmas məmulatların istehsalı (1,0%) olmuşdur, digər 12 alt sahənin birgə xüsusi çəkisi isə 3,9% təşkil etmişdir.

Respublikanın iqtisadi və sosial sahələrinin inkişafına 2015-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında bütün maliyyə mənbələrindən əsas kapitalla 11,8 milyard manat vəsait yönəldilmişdir.

Sənayedə neft sektoruna yönəldilmiş əsas kapitalın həcmi 2014-cü ilin müvafiq dövrünə nisbətən 20.8% artaraq 5 351,5 milyon manat təşkil etmişdir. Sənayedə qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş əsas kapitalın həcmi ötən ilin eyni dövrünə nisbətən 33.2% artaraq 891,3 milyon manat təşkil etmişdir. Ümumi vəsaitin 52,8% sənaye sahələrinin inkişafına yönəlmiş, bu da 6 242,8 milyon manat təşkil etmişdir.

Sənayedə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin 86,5% mədənçıxarma sənayesi, 5,7% emal sənayesi, 2,0% elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sənayesinə, 5,8% isə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sənayesinə yönəldilmişdir.

2015-ci ilin yanvar-avqust aylarında ölkənin sənaye sahələrində çalışan mizdlü işçilərin sayı 182,9 min nəfər təşkil etmişdir, onların orta aylıq əmək haqqı isə 12,7% artaraq 793,2 manat olmuşdur. Qeyri-dövlət bölməsində işçilərin orta aylıq əmək haqqı 17,4% artaraq 1000,1 manat təşkil etmişdir.

İşçilərin 35,2 min nəfəri mədənçıxarma, 95,9 min nəfəri emal, 26,7 min nəfəri elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı, 25,1 min nəfəri isə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı bölmələrində cəmləşmişdir [51].

Ümumilikdə son illərdə həyata keçirilən sənayeləşmə tədbirləri çərçivəsində neft-qaz, qızıl və digər hasilat sahələrində əldə edilmiş uğurlarla yanaşı, sənayenin diversifikasiyası genişləndirilmiş və bu sahədə yeni güclər istifadəyə verilmişdir. Belə ki, qısa müddət ərzində qeyri-neft sənayesində ölkə iqtisadiyyatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən və müasir texnologiyalara əsaslanan rəqabətqabiliyyətli müəssisələr yaradılmışdır.

Son illərdə ölkə iqtisadiyyatında sənayenin inkişafı baxımından əhəmiyyətli sənaye müəssisələrinin yaradılması və yenidən qurulması sahəsində mühüm işlər görülmüşdür. Qaradağda sement zavodunun istehsal gücünün artırılması və yeni

zavodun inşası, Qazaxda, Naxçıvanda sement zavodlarının tikilib istifadəyə verilməsi, Gəncədə alüminium istehsalı kompleksi, Gəmiqayırma zavodunun fəaliyyəti, Daşkəsən və Gədəbəydə qızıl-mis emalı, Sumqayıtda polad borular, Azərbaycan Polad İstehsalı Kompleksinin yaradılması ölkədə sənayenin növbəti mərhələdə daha dərin şaxələndirmə siyasətinin həyata keçilməsinə geniş imkanlar yaradır. Bununla yanaşı, Sumqayıtda neft-kimya sahəsində aparılan müasirləşdirmə işləri, karbamid zavodunun təməlinin qoyulması da gələcəkdə qeyri-neft sənayesinin diversifikasiya olunmasına töhfə verəcəkdir.

Ölkədə qeyri-neft sənayesinin əsas həlqələrini formalaşdıran maşınqayırma və avadanlıq istehsalı istiqamətində də ciddi nailiyyətlər əldə edilmişdir. Belə ki, Naxçıvanda avtomobil zavodlarının yaradılması, Gəncədə traktor istehsalı ölkədə müvafiq nəqliyyat vasitələrinə artan tələbin daxili istehsal hesabına ödənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin, Hacıqabulda seramik məmulatlar, dəqiq maşınqayırma və İKT sahəsində Şamaxı, Gəncə və Mingəçevirdə elektron avadanlıqları zavodları qurulmuşdur. Bununla yanaşı, Qaradağda metal konstruksiyalar, Mingəçevirdə beton dayaqqlar və ölkənin digər bölgələrində müxtəlif çeşidli məhsullar istehsal edən yeni zavodlar istifadəyə verilmişdir.

Müasir dövrdə ölkədə sənayeləşmə prosesinin sürətləndirilməsinə müvafiq institutların yaradılması və onların fəaliyyətinin genişləndirilməsi mühüm rol oynamaqdadır. Yeni yaradılan Sumqayıt Texnologiyalar Parkı və Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında fəaliyyət göstərən və müasir texnoloji avadanlıqlarla təchiz olunmuş zavodlar qeyri-neft sənayesinin inkişafı ilə yanaşı, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına xüsusi töhfə verməkdədir [6,7]. Qeyd olunanlarla yanaşı, Balaxanıda bərk məişət tullantılarının çeşidlənməsi və yandırılması zavodları qurulmuş və bu ərazidə təkrar istehsalı inkişaf etdirmək məqsədilə sənaye parkı yaradılmışdır.

Eyni zamanda, alternativ və bərpa olunan enerji potensialının mövcudluğu ölkənin enerji mənbələrinin diversifikasiyası, atmosfərə atılan tullantıların azaldılması ilə yanaşı, ölkədə enerji istehsalı üçün generator və qurğuların istehsalı

baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla əlaqədar Sumqayıt şəhəri yaxınlığında günəş panelləri istehsal edən zavod fəaliyyətə başlamışdır.

Sənayeləşmə çərçivəsində ölkəmizdə yeni yaradılan istehsal sahələrindən müdafiə sənayesinin qurulmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Qısa müddət kəsində bu sahədə 50-yə yaxın yeni istehsal sahəsi yaradılmış və 900-dən çox çeşiddə müdafiə təyinatlı məmulatların istehsalı təşkil olunmuşdur. Müdafiə sənayesi müəssisələri tərəfindən hərbi təyinatlı məhsullarla yanaşı, mülki məmulatların da istehsalı təşkil olunmuşdur ki, onların həcmində son illərdə 2 dəfə artırılmışdır.

Ötən 10 ildə yüngül sənaye sektoru üzrə Bakı, Naxçıvan, Gəncə, Sumqayıt, Yevlax, Quba və ölkənin digər bölgələrində yaradılmış tekstil, mebel və başqa bu kimi əhalinin tələbatı baxımından vacib istehsal müəssisələri tikilib istifadəyə verilmişdir. Ölkədə əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatının yaxşılaşdırılması çərçivəsində İmişlidə şəkər zavodu, Abşeronda duz zavodu, Ağcabədidə süd və süd məhsulları kombinatı, Qəbələdə, Xaçmazda konserv zavodları, Oğuzda, Şəkidə, Ağsuda və digər bölgələrdə yeni və müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuş qida sənayesi müəssisələri fəaliyyətə başlamışdır.

2.2. Sənayenin inteqrasia əlaqələrinə təsir edən amillər və iqtisadi səmərəliliyin hesablanması

Dünyanın aparıcı iqtisadçıları artıq çoxdan bəri hesab edirlər ki, dünya iqtisadi böhranın sönməsindən belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, böhranın yaranması və aradan qaldırılması ilk növbədə investisiya dəyərlərinin həddə artıq qiymətləndirilməsi amili çıxış edir. Böhrandan əvvəlki dövrdə sözügedən amilə diqqət yetirilmədiyindən nəticəvi prosesləri böhranın daha da dərinləşməsinə, o cümlədən də onun yeni müstəvilərə qədəm qoymasına və həllinin və ya aradn qaldırılmasının mürəkkəbləşməsinə gətirib çıxarır. Belə bənzəri nümunələri dünya iqtisadiyyatında çox göstərmək mümkündür – buna ilk növbədə maliyyə bazarlarının dinamikasının real istehsal dinamikasının real istehsal dinamikasından

uzaqlaşması və ya “sünni şişirdilməsi”, ölkənin investisiya risklərinin həddən artıq şişirdilməsi və reytinglərdə irəli çəkilməsi, maliyyə axınlarının yüksək spekulyativ göstəriciləri və çoxlu sayda digərlərini aid etmək olar.

İstehsal integrasiyası bilavasitə xarici investisiya və texnologiya axınları, müasir menecment və digər idarəetmə sistemləri, elmi-texniki biliklər və innovasiyalar cəlb etməklə yeni istehsal sahələrinin və komplekslərinin yaradılması ilə bağlı olduğundan keçid iqtisadiyyatlı ölkələr, o cümlədən Azərbaycan üçün iqtisadi istehsalatların həyata keçirilməsində və əsaslı struktur dəyişiklərinin aparılmasında olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Başqa sözlə integrasiyanın tədavi sferasından, ticarət integrasiyasından istehsal sferasına keçirilməsi zəminində inkişaf etdirilməsi bütövlükdə geniş təkrar istehsalı prosesinin sürətləndirilməsi və milli milli iqtisadiyyat sahələrinin formalışdırılması üçün əhəmiyyətli imkanları açır.

Dünya MDM istehsalının 3.3%, dünya ixracının 12,6%-i, valyuta ehtiyatlarının 10%-ə qədəri məhz, bu ölkələrin payına düşür. MDM istehsalının artım tempinə görə isə bu ölkələr hətta inkişaf etmiş ölkələri belə xeyli geridə buraxır.

İstehsal sferasında integrasiyanın dünya təcrübəsi birgə istehsal fəaliyyəti və ixtisaslaşma, subpodryat istehsal sistemi, müştərək müəssisələrin yaradılması, lisenziya razılaşmaları əsasında istehsalın təşkili, kontraktlar üzrə müəssisələrin idarə edilməsi, birbaşa investisiyalar əsasında yağma müəssisələrin və istehsal müəssisələrinin yaradılması və s. əməkdaşlıq formalarını özündə cəmləşdirir. İstehsal əməkdaşlığının göstərilən mövqeyindən və eləcə də daha çox iqtisadi nəticələrdə olunmasına imkanlar yaratmaq baxımından istehsal kooperasiyası, ixtisaslaşma və birgə istehsal fəaliyyəti daha real səciyyə daşıyır. Belə ki, hər hansı bir konkret əmtəənin istehsalında regional kooperasiya münasibətlərinin genişləndirilməsi və istehsal sahələri sisteminin yaradılması, bütövlükdə regional integrasiya proseslərinin sürətləndirilməsinə ciddi təsir göstərməklə, son nəticədə regional iqtisadiyyatın vahidləşməsinə, bütövləşməsinə və onun vahid bir sistemə çevrilməsinə real şərait yaradır. Bu isə öz növbəsində bütün istühsal amillərinin

regiondaxili sərbəst hərəkəti üçün lazımi şərait yaratmaqla, onlardan maksimum dərəcədə səmərəli istifadə olunması üçün real imkanlar açır. Beləliklə, regional birliyə daxil olan hər bir ölkə öz müqayisəli üstünlüklərindən daha səmərəli istifadə etmək, regional əmək bölgüsünə daha fəal qoşulmaq və bununlada beynəlxalq əmək bölgüsündə özünün layiqli yerini tutmaq imkanını əldə edir.

İstehsal integrasiyasının inkişafı bütün formalarda azad sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsinə, xüsusilə özəl sektorun inkişafına və onun xarici iqtisadi əlaqələr sferasına daha fəal qoşulmasına da ciddi təsir göstərir. Bunu inkişaf etməkdən olan ölkələrin, xüsusilə Yeni Sənaye Ölkələrinin təcrübəçisində daha aydın gömrük olar ki, bunlardan da keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin, o cümlədən Azərbaycan respublikasının istehsal integrasiyası siyasətinin formalaşdırılmasında istifadə olunması vacibdir.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşdığı və milli təsərrüfatların iqtisadi açıqlığının genişləndiyi şəraitdə, bir tərəfdən dünya bazarında rəqabət mübarizəsi daha da güclənir, digər tərəfdən müxtəlif bazar subyektləri üçün rəqabət şəraitinin nisbi bərabərləşməsi prosesi baş verir. Hazırda dünyanın əksər ölkələri YTT-nin normalarına əməl edərək öz ərazilərində xarici biznes üçün daha əlverişli rejim, yaxud da milli rejim tətbiq etməklə yerli və xarici firmalara və müəssisələrə təsərrüfat fəaliyyəti üçün eyni şərait yaradırlar. Bununla əlaqədar olaraq rəqabətqabiliyyətlilik hər hansı bir milli iqtisadi subyekt qarşısında qoyulan universal tələb kimi çıxış edir.

Belə bir şəraitdə rəqabət qabiliyyətinə malik olmaq dedikdə, ən sadəsi bazara çıxarılan hər hansı bir əmtəənin, yaxud xarici bazar üçün nəzərdə tutulduğundan asılı olmayaraq keyfiyyət və qiymət parametrlərinin dünya bazarı səviyyəsi ilə müqayisə oluna bilən xarakteristikalarının təmin edilməsi kimi başa düşülməlidir.

Bu tələblərə cavab vermək, başqa sözlə rəqabətqabiliyyətli olmaqla ölkənin milli istehsalının dinamikası arasında, eləcə də məşğulluğun səviyyəsi, rəqabət qabiliyyətlik milli təsərrüfatların, onların ayrı-ayrı sahələrinin və müəssisələrinin öz rəqiblərinə qarşı hansı üstünlüklərə malik olduğunu göstərən ən mühüm amil

kimi də xarakterizə oluna bilər. Məhz, ayrı-ayrı sahələrin və firmaların rəqabət qabiliyyəti səviyyəsində asılı olaraq hər hansı bir konkret ölkənin xarici ticarətinin dinamikası, ixracı və idxalın strukturu, ticarət və tədiyyə balansının vəziyyəti, başqa sözlə desək ölkənin dünya təsərrüfat əlaqələri sistemində mövqeyi formalaşır. Beləliklə, müasir dövrdə rəqabətqabiliyyətli olmaq inkişaf səviyyəsində asılı olmayaraq bütün ölkələrin və onların birliklərinin, xüsusilə də iqtisadiyyatı ölkələrin qarşısında dayanan ən mühüm problemlərdəndir. Keçid iqtisadiyyatı ölkələrin qarşısında dayanan ən mühüm problemlərdəndir. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrində bu problemin həlli hər şeydən əvvəl xarici kapitalla və yeni müasir texnologiya əsaslanan ixrac yönümlü istehsal sahələrinin, ixrac komplekslərinin yaradılması ilə mümkündür.

Bununla əlaqədar olaraq respublikanın ixrac potensialını, onun strukturunu və inkişaf dinamikasının tədqiq edək, başqa sözlə ixracın müasir vəziyyətini hərtərəfli araşdırmaq vacibdir.

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycan keçmiş postsovet ölkələri arasında dünya bazarı mövqeyindən əhəmiyyətli olan böyük resurs potensialına və əlverişli geostrateji mövqeyi dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələri və TMK-ları üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan ərazisi neft, qaz, dəmir filizi, xromit, molibden, alunit, mis, polimetallar, civə, barıt, mərgümüş, kükürd kolçedanı, daş duz, dolmit, gips, ahəng daşı, mərmər, travertin, çınqıl, betonit gili, sement xammalı, perlit, əqiq ehtiyatları ilə çox zəngindir. Məhz bu xammal ehtiyatları əsasında Azərbaycanda demək olar ki, sənayenin bütün sahələri yanacaq - energetika kompleksi, maşınqayırma kompleksi, qara və əlvan metallurgiya, kimya və neft kimya sənayesi, tikinti materialları sənayesi və s. tikinti materialları sənayesi və s. inkişaf etmişdir. Bundan əlavə respublikanın təbii-iqlim şəraiti burada kənd təsərrüfatı və bütövlükdə aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı üçün də əlverişli şərait yaratmışdır. Başqa sözlə desək, Azərbaycan ixrac yönümlü istehsal sahələrinin yaradılması üçün zəruri olan resurs potensialına və ucuz istehsal amillərinə (kapital və texnologiya istisna olmaqla), eləcə də idxalı əvəz edən sahələrin inkişafı üçün müvafiq potensiala və təbii

amillərə malikdir. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq on illik müstəqillik dövrü ərzində bu potensialdan lazımınca istifadə edilməmiş (neft sektoru istisna olmaqla), nəticədə respublikada əsas sənaye sahələrinin və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının səviyyəsi 1997 - ci ildən başlayaraq pozitiv meyllərlə və dinamik olaraq inkişaf etməsinə baxmayaraq, hələ də 1990–cı ilin səviyyəsindən xeyli aşağıdır [10,11].

Milli bazarın idxal məhsulları ilə əhəmiyyətli şəkildə təmin olunduğu şəraitdə və istehsal imkanlarının indiki formalaşma mərhələsində idxalın iqtisadi səmərəliliyi müxtəlif amillərin təsiri ilə müəyyənləşir. Bu təkcə daxili bazar və istehlak tələbi funksiyası üzrə deyil, əsasən hazır məhsulların, əsasən mürəkkəb məhsullar, müasir texnologiyala və investisiya tutumlu malların idxalın həcmində payının getdikcə daha da artması baxımından kifayət qədər əhəmiyyətli məsələdir.

İdxal həcmdə artır, strukturca daha müasir və mürəkkəb məhsullarla zənginləşir. İdxalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinin və idxal əməliyyatlarına səmərəli nəzarətin ən əlverişli vasitələrindən bir effektiv idxal tarifinin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsidir.

İxracın inkişaf etdirilməsi ilə xarici bazarlara yönəlik satış imkanlarının müntəzəm genişləndirilməsi, daha yeni tələb yaratmaqla milli gəlirə müsbət təsir göstərir. İdxalın azaldılması vəziyyətində, qısa dövr ərzində müsbət effekt yarana bilsə də, orta və uzunmüddətli dövrdə milli gəlirə mənfi təsiri ola bilər.

Milli gəlir artıqca istehlak xərcləri də onunla düz mütənəsib olaraq artır. Belə halı, uyğun olaraq $S = c \times \bar{U}$, ($0 < c < 1$) funksional asılılığı şəkildə ifadə etmək mümkündür.

Yəni, burada s – istehlak meyliliyidir. Yatırımı Y ilə işarə edərək, Onda $\bar{U} = S + Y$ bərabərliyi alınır [17,20].

Göründüyü kimi, yatırımların kəmiyyətinin və xarici ticarətin həcmnin artması milli gəlirə müsbət təsir göstərir.

Azərbaycanda 2001- ci ildə idxalın 1431 mln. ABŞ dollar (2000 -ci ilə nisbətən 22% artımla), ixracın 2314 mln. ABŞ dollar (2000-ci nisbətən 33%

artımla) təşkil etmişdir. İxracın 91%-i neft və neft məhsullarından, idxal isə böyük əksəriyyətlə hazır məhsullarlardan ibarət olmuşdur. Lakin artıq 2014-cü ildə isə bu göstərici dəfələrlə artmaqla 31016,3 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, onun 21 828,6 milyon ABŞ dolları ixracın payına, 9 187,7 milyon ABŞ dolları isə idxalın payına düşür.

Cədvəl.

Effektiv idxal tarifinin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi [18]

İlkin şərtlərlə kimi götürüldükdə	Effektiv idxal tarifinin sərhədlərinin qərarlaşması
$A = 0$	$T_e = T_f$
$0 < A < 1$	Te-müstəqil kəmiyyət
$T_n = T_{im}$	$T_e = T_n$
$T_n > T_{im}$	$T_e > t_n$
$T_n < T_{im}$	$T_e < T_n$
Tim artır	Te azalır
Tim azalır	Te yüksəlir
Tf artır	Te yüksəlir
Tf azalır	Te azalır
Burada: T_e – gömrük mühafizəsinin effektiv səviyyəsi. T_n – son məhsula qoyulan nominal tarif stavkası. T_{im} – ixal edilən hissələrə (komponentlərə) oyulan nominal tarif stavkası. A – son məhsulun dəyərində idxal edilən komponentlərin payı. T_f – gömrük mühafizəsinin nominal səviyyəsi.	

Göründüyü kimi, idxalda yaranan meyllərin milli gəlirə müsbət təsiri, əsaslı şəkildə idxalın strukturca təkmilləşdirilməsi ilə müəyyən olunacaqdır.

Xarici ticarətin milli gəlirə təsirini ifadə edən kəmiyyətləri $(1/1-c)$ və $(1/1-c+m)$ xarici ticarət multiplikatoru adlanır.

Avadanlıq idxalının effektivliyi göstəricisi aşağıdakı kimi qiymətləndirir:

$$E_{idx} = P_{iq} / P_{tiq},$$

burada: E_{idx} – avadanlıq idxalının səmərəliliyi.

P_{iq} – idxal avadanlığının alış qiyməti.

P_{tiq} – idxal avadanlığının tam istehlak qiyməti.

Xalq istehlakı mallarının idxalının iqtisadi səmərəliliyi isə aşağıdakı formulla hesablanır:

$$E_{IDX} = R_q - M_{dx},$$

burada: E_{IDX} – istehlak mallarının idxalının səmərəliliyi.

R_q – daxili bazarda idxal məhsullarının reallaşma qiyməti.

M_{dx} - idxal məhsullarına məsrəfləri ifadə edir.

E_{IDX} göstəricisinin kəmiyyəti idxal məhsullarının daxili bazarda satışından əldə olunan gəlirləri göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, konkret praktiki fəaliyyətdə bu metodikalar çərçivəsində mütəxəssislər və firmalar rəhbərləri tərəfindən əsas fəaliyyət proseslərini və xarici iqtisadi fəaliyyətin nəticələrini daha tam əks etdirən xarici iqtisadi fəaliyyətin effektivlik göstəricisi seçilə bilər.

İstehsal olunan mallarının və göstərilən xidmətlərin daxili bazarın həddləri ilə məhdudlaşması, eləcə də idxalın uzunmüddətli dövr ərzində azaldılması nəticəsi kimi rəqabət şəraitinin zəifləməsi perspektiv dövr üçün idxal siyasətinin səmərəliliyi azalda bilər. Beləliklə, idxal siyasətinin səmərəliliyinin uzunmüddətli dövr üçün daha yüksək səviyyədə təmin olunması nəzərdən keçirilən amillər kompleksinin təsirinin təsirinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi ilə əhəmiyyətli şəkildə müəyyənləşir.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq aparılan sistemli islahatlar respublikanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin mexanizmin də güclü təsir göstərmişdir. Azərbaycan beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminə daxil olmuş və dünya ölkələri ilə qarşılıqlı əməkdaşlığının müxtəlif forma və istiqamətləri təşəkkül tapmışdır. Hal hazırda respublikanın xarici iqtisadi əməkdaşlığı bütün iqtisadi münasibətlər kompleksini əhatə etməklə dinamik inkişaf mərhələsindədir.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, real bazar münasibətləri təşəkkülü və keçid dövrünün reallıqları şəraitində respublikanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yollarını, zənnimizcə aşağıdakı kimi formalaşdırmaq məqsədə uyğun olardı:

1. Subsidiya, güzəştli vergi stavkaları, maliyyə yardımı və s. həvəsləndirici vasitə təsbit etməklə ixracat potensialının inkişaf etdirilməsi və onun strukturunun tədricən təkmilləşdirilməsi.

Xarici bazarlar münasibətdə qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin qismən yaxud tamamilə aradan qaldırıldığı şəraitdə ixrac potensialının inkişafı nəinki xarici iqtisadi fəaliyyətinin əmərləli təşkilinin, eləcə də iqtisadi təhlükəsizliyin qarantı kimi çıxış edir. Göstərilən problemin nəzəri həlli üçün iqtisadi alim Ş.Hacıyev ölkəmizdə mərhələli ixracat siyasətinin həyata keçirilməsi nəinki xarici iqtisadi sektorun inkişafı üçün, əlində respublikanın sosial iqtisadi inkişafında ciddi müsbətkeyfiyyət dəyişikliklərinə gətirib çıxarmış olardı.

Bu baxımdan ixracatın strukturunun təkmilləşdirilməsi obyektiv zərurət xarakteri alır ki, onun da həyata keçirilməsi bir sıra tədbirlər kompleksinin tətbiqi nəticəsindən:

- Diversifikasiya.
- Xammal və polufabrikat məhsullarının ixracının yüksəldilməsi.
- Milli iqtisadiyyatın təkcə təbii resurslar baxımından deyil, eləcə də elmi-texniki təcrübə və ucuz işçi qüvvəsinin mövcudluğu mövqeyindən müqayisəli üstünlüklərini müəyyənləşdirilməsi.
- İxracatın dövlət həvəsləndirilməsi sistemi formalaşdırılması.

İxracatın inkişafına mənfi təsir göstərən əsas amillərdən biri də ayrı-ayrı bazar subyektlərinin xarici bazarlar haqqında tam informasiyalarını olması, təcrübəsizlik, xarici partnerlərin seçilməsində və məhsulun reklamı sferasında rast gəldiləri çətinliklər və s.-ni göstərmək olar.

Bu baxımdan respublikanın xarici iqtisadi əlaqələrinin strukturundan “ixrac sindikatların” tətbiqi məqsədə uyğun olardı. Qərb ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, “ixrac sindikatları” nəinki idxal və ixracın səmərəli təşkilinə, eləcə də müxtəlif investisiya formalarının, o cümlədən injiniring, “prodakşn şərinq” və s. inkişafını əhəmiyyətli dərəcə də təsir göstərmək iqtidarındadır.

2. idxalatın struktur çevikliyi və elastikliyi tətbiq olunmaqla, onun iqtisadi cəhətdən səmərəli təşkilinə nail olmaq:

Məlum olduğu kimi, idxalat təkə əhalinin itehlak mallarına olan tələbatının tam və dolğun ödənilməsində deyil, eləcə də iqtisadiyyatının modernləşdirilməsində, onun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində böyük rol oynayır. O məqsədlə, əvvəla daxili və dünya bazarında tələbatə uyğun məhsul istehsal edə bilən subyektlərin müvafiq lisenziya əldə etməsinin imkan yaratmaq və paralel sürətdə hazır maşın və avadanlıqlarının tədricdən azaltmaq lazımdır. İkincisi, rəqabətlə müqayisədə daha az xərclə istehsal olunan xammal və materialların əsaslanmaqla həmin məhsullara üzrə idxalatı əvəz edə biləcək istehsalat sferasının təşkil etmək və s.

3. Milli iqtisadiyyatın sabit artımı, texniki modernləşmə və ümumillikdə, səmərəlilik səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədi ilə xarici investisiyaların cəlb edilməsi.

Əvvəllər qeyd etdiyimiz kimi, respublikaya xarici kapiatın axının artan sürətlə davam etməkdədir. Bu məqsədlə fikrimizcə, iki aspektdə diqqət etmək məqsədə uyğun olardı:

1) Xarici investisiyaların cəlb edilməsi və ölkədaxilində istifadə olunmasının milli rejimin formalaşdırılmalıdır.

Bu baxımından prof. S.Blaqalovinin fikri ilə razılaşmaq mümkün deyildi. Belə ki, həqiqətən də "...xarici kapitalın tənzimlənməyən axının ciddi problemlər yarada bilər. Milli iqtisadiyyatın bütöv sahələrinin xarici kapitalın tam şəkildə nəzarətinə keçməsi nəinki iqtisadi, eləcə də sosial və siyasi sferalarda mənfi təmayyülləri meydana çıxmasına gətirib çıxarardı".

2) İnvestisiyaların cəlb edilməsi formalarının seçilməsi.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, xarici investisiyaların cəlb edilməsinə birgə sahibkarlıq xüsusi mövqe tutur.

Respublikamızda birgə sahibkarlığın müxtəlif formaları və onların təşkili problemlərindən danışmadan əvvəl, qeyd etməliyik ki, qarşılıqlı iqtisadi fəallıyyət həyata keçirilmə miqyasına görə səviyyəlidir.

Respublikanın xarici iqtisadi əməkdaşlığının subyekt tərkibinin aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

Beynəlxalq və regional səviyyədə, eləcə də ölkə daxilində əməkdaşlığının təşkili və inkişafında birgə sahibkarlığın rolu durmadan artmaqdadır. Dünya praktikasında birgə sahibkarlıq fəaliyyəti müxtəlif ölkələrdə olan iki və daha çox tərəf müqabilinin müəyyən kommersiya nəticələri əldə etmək məqsədi ilə hər cür iqtisadi əməliyyatları birgə həyata keçirməsi başa düşülür. Son dövrlərdə bu cür fəaliyyət formalarının meydana çıxması və geniş vüsət alması elmi-texniki inqilabın indiki mərhələsində dünya bazarının obyektiv tələbatı ilə əlaqədar olmaqla yanaşı, bir sıra spesifik amillərlə şərtlənir. Bunlar əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrin qızıl-valyuta ehtiyatlarının idxalatın dəyərinə nisbətə getdikcə azalması, xarici borc probleminin kəskinləşməsi və onun faizinin artımı, ixracın əsas hissəsini təşkil edən xammala bir sıra xarici bazarlarda tələbatın aşağı düşməsi ilə əlaqədar qiymətləri enməsi və s. təmayüllərdən ibarətdir.

Birgə sahibkarlığın hüquqi cəhətdən mükəmməl və yüksək forması birgə müəssisələr.

Xarici iqtisadi əməkdaşlıqda birgə müəssisələrin yeri və roluna münasibətdə iqtisadçılar arasında yekdil fikir yoxdur. Belə ki, prof. M. Şmidt xarici iqtisadi əməkdaşlığın 3 əsas səviyyəsini fərqləndirir : xarici ticarət, istehsal kooperasiyası və birgə müəssisələr. Hər səviyyədə qərarlaşdırılmış qarşılıqlı münasibətlərin dərəcəsinə uyğun olmaqla öz funksiyasını yerinə yetirir. Bu bölgədə birgə müəssisələr mühüm mövqeyə malikdirlər [18,23].

V. Bandarenko hesab edir ki, "...birgə sahibkarlıq ... xarici kapitalı cəlb edir, ixrac potensialını genişləndirir və onun strukturunu təkmilləşdirir, yeni texnologiyadan istifadəyə imkan verir və s." [18,23].

Bununla yanaşı, qeyd edilməlidir ki, heç də bütün qərb iqtisadçıları birgə müəssisələri perspektivinə inanmırlar. Məsələn, Amerika iqtisadçısı S. Klarkın tədqiqatına görə birgə müəssisələrin yalnız 42% -i müvəffəqiyyətli fəaliyyət göstərə bilir.

Belə vəziyyətin yaranmasını təkcə inkişaf etməkdə olan ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycan spesifik problemləri ilə əlaqələndirmək düzgün olmazdı. Məlumdur ki, beynəlxalq biznes sistemində orta və kiçik sahibkarlığın mövqələrini

möhkəmlənməsinə baxmayaraq onların xarici bazarlara sərbəst çıxmaq imkanları məhduddur. Buna görə də, kiçik və orta biznesin xarici bazarına çıxışı, bir qayda olaraq, aşağıdakı formalarda həyata keçirilir:

- 1) İxtisaslaşdırılmış xarici ticarət vasitələrinin köməyi ilə.
- 2) İri biznes və bazar alyansına girmək yolu ilə.

Öz növbəsində, iri firmalar orta və kiçik biznesi öz orbitinə cəkməkdə onların istehsal çevikliyində və inovasiya prosesini sürətlə həyata keçirmələrində maraqlıdır. Beləliklə, birgə sahibkarlıq sferasında keyfiyyətə yeni simbioz formalar meydana çıxır. Bu formalardan biri strateji alyansdır. Strateji alyans öz mahiyyəti etibarlı uzunmüddətli vaxt intervalında istehsal və satış xərclərinin azaldılması və rəqabətə tabliliğin yüksəldilməsi məqsədi ilə alyans iştirakçılarının istehsal və bazar fəaliyyətinin əlaqələndirilməsindən ibarətdir.

Yaponiyalı iqtisadçı K.Omae haqlı olaraq qeyd edir ki, strateji alyansın genişlənməsinin əsasında 1980-90-cı illərdə tətbiq olunan texnoloji yeniliklər, o cümlədən istehsalın avtomatlaşdırılması və kompyuterləşdirilməsi proses durur. Bu proseslər, bir tərəfdən istehsal xərclərinin artması, digər tərəfdən isə rəqabət mübarizəsinin yeni texnoloji səviyyəyə çıxarılması ilə əlaqədar marketinqə çəkilən xərclərin böyük məbləği ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, əvvəlki dövrlərdə rəqabətə tablilik əsasən istehsal xərclərinin optimallaşdırılmasına müvafiq olaraq yüksəlirdi.

Müasir şəraitdə isə xərclərin əsas elementləri sabit xarakter almış və hər hansı bir firmanın səviyyəsində özünün mütləq həddinə çatmışdır. Belə olan halda, problemin həlli yalnız xərclərin firmalar arasında bölünməsi və satış fəaliyyətinin yerinə yetirilməsində səylərin birləşdirilməsi şəraitində mümkündür.

Göründüyü kimi, keçid dövrünün spesifik xüsusiyyətləri üzündən respublikada yaranmış vəziyyət yuxarıda göstərilən parametrlərə uyğun getmir və buna görə də birgə sahibkarlığın sənayedə təşkili obzəruri xarakter kəsb edir. Belə ki, əvvəla, birgə müəssisələr mənafe tarazlığının sintez kimi çıxış edirlər. Başqa sözlə, birgə müəssisələr xalqlar, millətlər arasındakı etimadın artmasına şərait yaradır. Xarici investisiya, Nou - xau, qabaqcıl idarəetmə səviyyəsi və s. cəlb

etməklə milli iqtisadiyyatın sabit inkişafına, struktur modernləşmə və ixracat potensialının çeşid keyfiyyət quruluşu baxımından artırılmasına imkan verir, müəssisələrin texniki cəhətdən yenidən qurulmasına, məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə təkan verir.

Fikrimcə, həyata keçirilən yanaşı, iqtisadiyyatda texnoloji yenidənqurmanın sürətlənməsi təmin edilməli, dövlət maliyyə-kredit siyasəti vasitəsilə bütün makroiqtisadi göstəricilərə öz müsbət təsirini göstərməli, bununla da milli iqtisadiyyatın dirçəliş və xarici iqtisadi sektorun səmərəli fəaliyyət göstərməsi yolunda köklü dəyişikliklərə nail olunmalıdır.

Texnoloji yenidən qurma prosesinin sürətlənməsi üçün ölkəmizdə əksər iqtisadi fəaliyyət amilləri mövcuddur. Bu amillərin bəziləri isə ölkənin öz istehsal tələbatının ödənilməsindən başqa, regional və beynəlxalq səviyyələrdə göstərilən amillərə olan tələbatın ödənilməsində də iştirak edir. Bu isə, iqtisadi amillərin qiymətləndirilməsi mövqeyindən yanaşdıqda, başqa ölkələrlə müqayisədə ölkəmizin nisbi üstünlüyə malik olduğunu göstərir.

Beynəlxalq mübadilənin iştirakçıları olan ölkələrdə elə malların və xidmətlərinin hazırlanmasına və ixracına meyli yaranır ki, onların hazırlanması üçün lazım olan istehsal amilləri ölkə daxilində nisbi üstünlük təşkil etməsin. Ölkə daxilində onların hazırlanması üçün hansısa iqtisadi fəaliyyət amilini çatışmazlığı olanda isə, əksinə, həmin məhsulların idxalına meyil güclənir.

Əgər biz torpaq, əmək, kapital və shibkarlıq qabiliyyəti kimi iqtisadi fəaliyyət amillərini ölkəmiz çərçivəsində təhlil edib qiymətləndirsək, aydındır ki, kapital amilində başqa, qalan amillərin nisbi üstünlük təşkil etdiyini görürük. Məhz, elə bu tələbatdan ölkəmizdə xarici investisiyanın cəlb olunması zəruriyyəti yaranır.

İslahatların həyata keçirildiyi müasir dövrümüzdə xarici investisiyanın hər hansı bir formada cəlb edilməsi, milli iqtisadiyyatda aşağıdakı pozitiv dəyişikliklərin yaranmasını və dərinləşməsinə əvvəlcədən şərtləndirməlidir:

- makro və mikro səviyyələrdə müasir texnika və texnologiyanın tətbiqi ilə iqtisadiyyatın yeni keyfiyyət səviyyəsinə gətirilməsi.

- iqtisadiyyatın strukturunun dəyişdirilməsi və daha rəngarəng təsərrüfat strukturuna nail olunması.

- iqtisadiyyatın fəaliyyət amillərinin müqayisəli üstünlüyü baxımından hazır məhsul istehsalı və ixracının güclənməsi.

Əgər xarici investisiyaların cəlb edilməsi bu pozitiv proseslərin yaranması və Güclənməsi səmtinə istiqamətləndirilsə, təbii ki, ölkəmiz dünya bazarında rəqabətə davamlı elə məhsullar istehsal edib bazara çıxardır ki, nəticədə, müəyyən müddət ərzində iqtisadi cəhətdən güclü olan ölkələr üçün xammal əlavəsinə çevrilmək təhlükəsindən tam azad olmuş olar.

Xarici investisiyaların cəlb edilməsi yolu ilə milli iqtisadiyyatın texnoloji cəhətdən yenidən qurulmasının həyata keçirilməsi və ölkə ərazisini bütövlükdə əhatə edən xarici iqtisadi kompleksin formalaşdırılması tam təmin oluna bilməz. Ona görə də, dövlətin öz daxili imkanları vasitəsi ilə makroiqtisadi göstəricilərə təsirinin güclənməsi də iqtisadiyyatda pozitiv dəyişikliklərin əmələ gəlməsinə güclü təkan vermiş olar. Belə daxili imkanlardan ən önəmlisi isə dövlətin kredit siyasətidir.

Hüquqi və fiziki şəxslərə istər istehsal, istərsə də kommersiya yönümlü kreditlərin verilməsi milli bazarda mal-pul dövriyyəsini sürətləndirir, sahibkarlıq qabiliyyətinə malik olan insanların biznes işində fəallığını stimullaşdırır. Bu pozitiv proseslərin gedişi, yeni iş yerlərinin açılması, ümumi daxili məhsulun, milli gəlirin, mal və xidmətlər ixracının artmasına gətirib çıxarır ki, nəticədə, dövlət xarici iqtisadi əlaqələrdə, ayrılıqda götürüldükdə isə müsbət saldoya nail olur. Xarici ticarətdə müsbət saldonun əldə edilməsinin dövlət üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasının isə, zənnimcə, heç bir şərhlə ehtiyacı yoxdur.

Əslidə, ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin səmərəliyinin təmin olunması, bütövlükdə milli iqtisadiyyatın tarazlı və dinamik inkişafında funksional asılılıqdadır.

Milli iqtisadiyyatın tarazlı inkişafının təmin edilməsi, ilk əvvəl, ölkənin bütün bölgələrinin real məzmunu iqtisadi fəaliyyət prosesinə cəlb olunmasını şərtləndirir. Buna görə də, ayrı-ayrı regionların təbii-coğrafi, iqtisadi və digər

potensial imkanlarına uyğun ərazi əmək bölgüsünün inkişaf etdirilməsi və xarici iqtisadi fəaliyyət istiqamətinə səmtləndirilməsi keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin milli-iqtisadi mənafeələrinin regional, eləcə də beynəlxalq səviyyələrdə reallaşmasının təmin olunması yolunda zəruri xarakter daşıyır.

Çox təəssüf ki, müstəqil siyasi və sosial-iqtisadi inkişaf yoluna qədəm qoymuş Azərbaycan Respublikasının bazar iqtisadiyyatına keçid prosesində xarici iqtisadi sektorunun formalaşması həm də mərkəz və əyalət arasındakı sosial-iqtisadi məzmunlu ziddiyyətlərin kəskinləşməsi ilə müşahidə olunur.

Yaranmış neqativ hal iqtisadi sahədə özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Beləki, son on ildə Bakı- Sumqayıt iqtisadi rayonlarında xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin ölkənin xarici ticarət dövrüyyəsinin ümumi həcmində xüsusi çəkisinin digər iqtisadi rayonların müvafiq göstəriciləri ilə müqayisəyə gəlməyən dərəcədə qırtması göstərilən ziddiyyətin kəskinləşməsinə əyani şəkildə əks etdirir. Azərbaycanın ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarında xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində ixtisaslaşan bəzi xırda və orta səviyyəli təsərrüfat subyektləri istisna olunmaqla, demək olar ki, bu ərazilər sözügedən fəaliyyət sferasından kənarda qalmışlar. Və bu sahədə mövcud olan problemlərin həlli hələlik həm nəzəri, həm də praktiki baxımından öz həllini tapmamışdır.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, respublikanın ərazisinin bütün bölgələrində xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan xüsusi, bələdiyyə, dövlət, həmçinin qarışıq mülkiyyət formalarına əsaslanan təsərrüfat subyektlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi şəhər və kənd arasında kəskinləşən sosial – iqtisadi məzmunlu ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına çox güclü təkan vermiş olardı.

Yəni, ərazi əmək bölgüsünün xarici iqtisadi fəaliyyət istiqamətində inkişaf etdirilməsi adı çəkilən problemlərinin həlli ilə yanaşı, ölkəmizin xarici iqtisadi sektorunun formalaşmasına, inkişafına və səmərəliliyinin yüksəlməsinə çox böyük müsbət təsir göstərir, ölkənin iqtisadi artım əldə etməsi sahəsində fəal bir amilə

çevrilmiş olardı. Zənnimizcə, bu istiqamətdə həyata keçirilməsi təklif olunan dəyişikliklər dövlətin təxirəsalınmaz tədbirlər proqramına daxil edilməlidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, real məzmunlu iqtisadi fəaliyyət prosesinə ölkənin bütün bölgələrinin cəlb olunması milli iqtisadiyyatının rəqabətə davamlılığının inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq həyata keçirilməlidir. Tanınmış nəzəriyyəçi M. Porter milli iqtisadiyyatının rəqabətə davamlılığının inkişafına dörd mərhələdə səciyyələndirir.

Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına təsir göstərən amillərin təhlili göstərir ki, müasir dövrdə ölkəmizin iqtisadi artıma nail olması hələ birinci mərhələdə qismən də ikinci mərhələdə verilmiş şərtlərlə izah olunur. Ona görə də, bu gün ölkə rəhbərliyinin ixracat yönümlü xarici iqtisadi sektorun formalaşdırılmasında istehsal amillərinə, xüsusilə də, təbii-coğrafi amilə əsaslandırılmış rəqabət sahələrinin seçimi və inkişaf etdirilməsi tam doğru yol kimi qiymətləndirilməlidir. Neft sektorunun inkişaf etdirilməsi, bütün məmulatları istehsalı sahəsinə birbaşa xarici investisiyaların cəlb olunması, tikinti və bəzi ərzaq məhsullarının istehsalının genişləndirilməsi və s. istiqamətlərdə geniş vüsət almış xarici iqtisadi fəaliyyət aparılan düzgün iqtisadi siyasətin bariz nümunələrdirlər.

Beləliklə, araşdırmalar nəticəsində Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin aşağıdakı mümkün yolları və imkanları üzə çıxarılmışdır:

- Subsudiya, güzəştli vergi stavkaları, maliyyə yardımı və s. həvəsləndirici vasitələr tətbiq etməklə ixracat potensialının inkişaf etdirilməsi.

- İdxalatının strukturu çevikliyi və elastikliyi tətbiq olunmaqla, onun iqtisadi cəhətdən səmərəli təşkilinə nail olmaq.

- Milli iqtisadiyyatın sabit artımı, texniki modernləşmə və ümumilikdə, səmərəlilik səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədi ilə xarici investisiyaların cəlb edilməsi.

- Ölkənin ərazisinin bütün bölgələrində xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan xüsusi, bələdiyyə, dövlət, həmçinin qarışıq mülkiyyət formalarına əsaslanan

təsərrüfat subyektlərinin yaradılması yolu ilə xarici iqtisadi sektorun fəaliyyətinin səmərəliliyinin, yeni keyfiyyət səviyyəsində təmin olunması.

Müasir dövrdə respublikanın ixracat yönümlü xarici iqtisadi sektorunun formalaşdırılması da, təbii-coğrafi amilə əsaslandırılmış rəqabət sahələrinin seçimi optimal yol kimi qiymətləndirilməlidir.

2.3. Müasir dövrdə sənaye müəssisələrinin xarici ticarət əlaqələri və onun sistemli təhlili

Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin əsas formalarından biri xarici ticarətdir. Bir qayda olaraq, xarici ticarətdə iştirak edən sahələr istənilən ölkənin iqtisadiyyatının ən güclü sahələri sayılır. Ona görə də bu sahələrdə baş verən hər hansı bir cüzi dəyişiklik bütövlükdə ölkənin inkişafında öz əksini tapır. Xüsusilə Azərbaycan kimi gənc dövlətin milli iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin bütün formalarından, həmçinin beynəlxalq ticarət əlaqələrindən daha geniş və səmərəli istifadə edilməsi ilə bağlıdır.

Xarici ticarət respublika iqtisadiyyatının sürətləndirilməsinə və əhalinin ehtiyaclarının ödənilməsinə imkan verir.

Azərbaycanın dünya bazarı ilə əlaqələrinin formalaşmasının müasir mərhələsində xarici iqtisadi əlaqələrinin əsas istiqamətlərini onun ixrac imkanlarının artırılması, ixrac və idxal əməliyyatları strukturunun mükəmməlləşdirilməsi, həmçinin dünya bazarına rəqabətə davamlı, tələb və standartlara uyğun məhsullarla çıxış bilməsi təşkil etməlidir. Əgər idxal və ixracın səviyyəsi ölkənin ticarətinin inkişaf səviyyəsini göstərsə, ayrılıqda ixracın səviyyəsi həmin dövlətin iqtisadiyyatının nə dərəcədə inkişaf etdiyinə bariz nümunədir.

Cədvəldə (cədvəl 2.2.) verilən məlumata əsasən Respublikamız belə yenidən müstəqillik əldə etdikdən sonra 1991-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsi 4002.2 milyon ABŞ dolları təşkil edirdi ki, onun da 47 faizi idxalın, 53 faizi isə ixracın

payına düşürdü. Növbəti on ildə bu göstərici 1991-ci illə müqayisədə dəfələrlə az çəkiyə malik olmuşdur. Lakin neft sənayesinin inkişafı və digər sənaye sahələrində aparılan islahatlar nəticəsində tədricən ölkə iqtisadiyyatında inkişafa səbəb olmuşdur. Artıq 2000-ci ildə ticarət dövriyyəsi 1991-ci ildə əldə edilmiş səviyyənin 73 faiz səviyyəsinə çatdırılmışdır. Bu göstərici 2005-ci ildə isə bu göstərici 1991-ci il səviyyəsini 4556.2 milyon ABŞ dolları aşaraq 8558.4 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir [25,28].

2005-ci ildə əldə edilmiş ticarət dövriyyəsi müsbət saldo omaqla ixrac 50.79 faiz təşkil etmişdir. Bu göstərici 2008-ci ildə isə tədqiq etdiyimiz bütün dövrlər üzrə ən yüksək səviyyəyə çatdırılmışdır. Belə ki, 2008-ci ildə ticarət dövriyyəsi 47756 milyon ABŞ dolları ixrac və 7170 milyon ABŞ dolları idxal edilməklə 54926 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir [29].

Cədvəl 2.2.

Xarici ticarət əlaqələrinin dinamikası, milyon ABŞ dolları

İllər	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac	saldo
1991	4 002,2	1 881,2	2 121,0	239,8
1995	1 304,9	667,7	637,2	-30,5
2000	2 917,3	1 172,1	1 745,2	573,1
2005	8 558,4	4 211,2	4 347,2	136,0
2008	54 926,0	7 170,0	47 756,0	40 586,0
2011	44 161,7	9 756,0	34 405,7	24 649,7
2013	43 554,1	10 712,5	32 841,6	22 129,1
2014	31000,1	9 187,7	21830,4	12642,7

Növbəti illərdə isə bu kəmiyyət tədricən azalmışdır. 2011-ci ildə ticarət dövriyyəsi 2008-ci illə müqayisədə təqribən 20 faiz azalmışdır. Eyni zamanda ticarət dövriyyəsinin strukturunda da dəyişiklik müşahidə olunur. Belə ki, əgər 2008-ci ildə dövriyyənin 86,94 faizini ixrac təşkil edirdisə, 2011-ci ilə isə 77.35 faizini ixrac təşkil edir.

Növbəti illərdə də bu azalma müşahidə olunmaqdadır. 2013-cü ildə 2011-ci illə müqayisədə ticarət dövriyyəsi 1.37 faiz azalmışdır. 2011-ci ildə olduğu kimi 2013-cü ildə də ticarət dövriyyəsində struktur dəyişikliyi müşahidə olunur. Dövriyyənin 75,4 faizi ixracın 24,6 faizini isə idxal təşkil edir. Lakin 2011-ci ildə ixrac 86,94 faiz təşkil edirdi.

Nəhayət 2014-cü ildə isə əvvəlki illə müqayisədə yenə azalmış və 31000.1 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Onun 21830.4 milyon ABŞ dollarını ixrac (76.71%), 9187.1 milyon ABŞ dollarını (23.29%) isə idxal təşkil etmişdir.

Təbii ki, tədqiq olunan dövrdə müşahidə olunan artım əsasən neft sektorunun inkişafı hesabına baş vermişdir. Lakin 2008-ci ildə ABŞ iqtisadiyyatında baş verən və sonradan digər ölkələrin də iqtisadiyyatına təsir göstərən maliyyə böhranı nəticəsində dünya iqtisadiyyatında müəyyən durğunluğa səbəb olmuşdur.

Növbəti bir təsir dalğası isə ABŞ və digər bir qrup dövlətlərin neft amili vasitəsilə spekulasiya etməsi nəticəsində qlobal iqtisadiyyata hələdə yüksək mənfi təsirə göstərməkdədir.

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi statistik məlumatlara əsasən (cədvəl 2.3.) ixracın əmttə strukturunda müşahidə olunan dövrdə dəyişikliklər baş vermişdir.

Ümumiyyətlə, 1995-ci ildə ölkəmizdən ixrac olunan əmtələrin dəyərlə ifadədə həcmi 637199 min ABŞ dolları, 2000-ci ildə 1995-cillə müqayisədə 2,73 dəfə çox yəni 1745220 min ABŞ dolları, 2005-ci ildə isə 2000-ci illə müqayisədə 2,49 dəfə çox, daha dəqiqi 4347151,2 min ABŞ dolları, 2010-cu ildə həmçinin 2005-ci illə müqayisədə 4,91 dəfə çox, yəni 21360210.2 min ABŞ dollar həcmində, 2011-ci ildə isə 1995-ci illə müqayisədə 41,69 dəfə, 2010-cu illə müqayisədə isə 1,24 dəfə artaraq 26570898,3 min ABŞ dollara çatmışdır. Nəhayət 2014-cü ildə bu göstəricidə azalma müşahidə olunur ki, bu da dünya iqtisadiyyatında, neft məhsulları ilə əlaqədar süni yaradılan böhranın nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Belə ki, 2014-cü ildə 2011-ci illə müqayisədə ixracın həcmi 1,21 dəfə azalaraq demək olar ki, 2010-cu ilin səviyyəsinə düşərək 21828606,9 milyon ABŞ dolları təşkil edib.

Cədvəl 2.3

İxracın əmtəə strukturu, min ABŞ dolları [25]

Mal qrupları	1995	2000	2005	2010	2011	2014
Cəmi	637 199,0	1 745 220,0	4 347 151,2	21 360 210,2	26 570 898,3	21 828 608,9
Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar	560,0	462,4	1 469,3	547,3	657,1	3 306,1
Bitki mənşəli məhsullar	13 277,1	28 457,8	193 574,4	190 337,2	268 816,9	331 106,3
Heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar	276,9	3 606,0	68 417,6	188 255,5	173 756,9	190 334,7
Hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə, tütün	24 420,8	24 167,9	63 454,6	214 202,9	273 849,4	316 050,9
Mineral məhsullar	373 115,1	1 485 341,1	3 338 607,2	20 119 943,9	25 112 498,4	20 193 531,9
Kimya sənaye məhsulları	19 617,8	36 174,7	131 810,8	47 886,7	120 123,5	76 118,9
Plastik kütlələr, kauçuk, rezin, onlardan hazırlanan məmulatlar	13 638,5	20 524,3	71 869,5	84 664,1	124 021,0	157 281,6
Emal olunmamış gön, aşılانmış dəri, təbii xəz, onlardan hazırlanan məmulatlar	1 552,6	1 663,5	2 253,2	11 798,5	11 028,7	24 094,0
Oduncaq, mantar və onlardan hazırlanan məmulatlar, hörmə məhsulları	259,7	780,2	826,4	1 053,2	837,5	1 411,2
Oduncaqdan hazırlanan kütlə, kağız və karton, onlardan hazırlanan məmulatlar	743,6	594,5	3 338,0	4 073,9	14 553,5	5 410,5
Toxuculuq materialları və məmulatları	124 549,2	40 774,8	57 047,5	42 785,2	58 056,0	33 231,0
Ayaqqabı, baş geyimləri, çətilər, çəliklər, lələklər, süni güllər	291,5	20,3	205,7	33,1	444,7	38,3
aş, gips, sement, asbest, slyuda, keramika və şüşədən məmulatlar	1 508,6	272,2	844,6	1 386,6	3 972,2	3 154,2

Mirvari, qiymətli daşlar və metallar, onlardan hazırlanan məmulatlar	-	3,2	4,2	82 713,3	92 093,3	77 070,6
Az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	17 543,4	32 013,8	105 554,4	126 221,4	231 592,8	141 799,8
Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatura	39 421,6	31 057,4	28 001,0	38 585,9	52 008,3	63 635,3
Quru nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar, üzən nəqliyyat vasitələri	4 370,6	34 763,9	272 280,2	181 123,2	6 826,9	7 000,6
Optik, fotoqrafik, kinematoqrafiya, ölçü, nəzarət, tibbi alət və aparatları, saatlar, musiqi alətləri	1 837,0	3 135,1	2 717,0	7 019,0	7 278,7	7 772,7
Müxtəlif sənaye malları	202,8	1 242,2	2 949,3	4 611,7	3 688,6	1 772,0
İncəsənət əsərləri, kolleksiya əşyaları və antikvariat	1,3	160,3	12,4	335,5	80,5	80,9

İxracın strukturuna gəldikdə isə 1995-cil ildə ixracda üstün xüsusi çəkiyə mineral məhsullar 373115,1 min ABŞ dolları təşkil etməklə ümumi ixracda 58,55%, toxuculuq materialları və məmulatları isə ümumi ixracda 19.54% (124549,2 min ABŞ dolları) paya malik olmuşdur.

Növbəti illərdə bu nisbət tamamilə dəyişməklə mineral məhsulların xüsusi çəkisinin 2000-ci ildə 85.11%, 2005-ci ildə 76.79%, 2010-cu ildə 94.19%, 2011-ci ildə 94.51% və 2014-cü ildə isə 92.51%-ə bərabər olmuşdur.

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi statistik məlumatlara əsasən (cədvəl 2.4.) ixracın strukturunda olduğu kimi respublika iqtisadiyyatının sahələrində, xüsus ilə də sənayedə müşahidə olunan iqtisadi inkişaf nəticəsində idxalın əmtəə strukturunda da əsaslı dəyişiklik baş vermişdir. İxracda müşahidə olunan əmtəə növləri üzrə xüsusi çəkiddə idxaldada mineral məhsulların gətirilməsi üstün çəkiyə malik olmuşdur. Belə ki, 1995-ci ildə “mineral məhsul”ların idxalı ümumi idxalın 15,1%-ni, “hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə, tütün” idxalı, 14,5%-ni “maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatura”-nın idxalı, 11,12%-ni “bitki mənşəli məhsullar” təşkil etmişdir.

Növbəti illərdə isə bu nisbət köklü surətdə dəyişmişdir. Məsələn, 2010-cu ildə idxalın ümumi strukturunda əsas hissəyə 45,19 % olmaqla “maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatura” qrupu məhsulları, ikinci olaraq xüsusi çəkiyə 12,07% olmaqla “quru nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar, üzən nəqliyyat vasitələri” qrup məhsulları, üçüncü olaraq 9,3% olmaqla “hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə, tütün” qrup məhsulları və s. təşkil etmişdir.

İdxalın əmtəə strukturu, min ABŞ dolları

Mal qrupları	1995	2000	2005	2010	2011	2014
Cəmi	667 656,7	1 172 071,5	4 211 221,8	6 600 611,6	9 755 968,7	9 187 697,6
Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar	74 300,8	31 626,8	44 933,4	86 215,9	118 678,7	149 568,3
Bitki mənşəli məhsullar	51 537,0	119 488,2	171 933,0	437 424,0	519 598,0	427 030,2
Heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar	54 483,9	11 242,4	36 142,2	93 706,1	95 064,2	88 110,0
Hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə, tütün	96 823,0	59 457,5	194 521,3	616 372,1	659 761,8	888 995,6
Mineral məhsullar	100 832,3	115 180,2	641 045,2	208 159,5	237 821,0	448 136,0
Kimya sənaye məhsulları	61 321,3	84 125,6	183 818,9	437 889,4	625 695,7	720 747,7
Plastik kütlələr, kauçuk, rezin, onlardan hazırlanan məmulatlar	11 576,8	22 761,0	104 166,0	225 455,2	358 239,6	300 303,3
Emal olunmamış gön, aşılانmış dəri, təbii xəz, onlardan hazırlanan məmulatlar	2 619,7	809,4	1 703,7	2 742,4	4 036,1	6 726,4
Oduncaq, mantar və onlardan hazırlanan məmulatlar, hörmə məhsulları	5 085,4	22 879,0	51 378,3	164 966,6	258 307,5	129 583,3

Oduncaqdan hazırlanan kütlə, kağız və karton, onlardan hazırlanan məmulatlar	15 187,6	18 458,4	58 431,1	127 093,3	131 485,8	123 327,4
Toxuculuq materialları və məmulatları	11 352,6	25 166,8	64 867,5	61 035,3	74 879,7	100 276,7
Ayaqqabı, baş geyimləri, çətilər, çəliklər, lələklər, süni güllər	1 933,5	4 148,2	16 685,7	7 103,9	8 444,6	12 581,3
Daş, gips, sement, asbest, slyuda, keramika və şüşədən məmulatlar	7 961,0	17 708,6	78 247,3	201 715,4	215 273,7	176 210,0
Mirvari, qiymətli daşlar və metallar, onlardan hazırlanan məmulatlar	51,0	110,5	2 513,9	13 671,4	29 500,1	426 693,4
Az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	42 024,3	416,3	334,3	925 168,1	1 331 597,0	1 245 249,3
Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatura	82 884,0	791,5	858,4	1 903 199,7	3 035 421,1	2 583 379,3
Quru nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar, üzən nəqliyyat vasitələri	36 614,6	100 006,6	420 943,4	796 946,3	1 689 792,1	810 882,2
Optik, fotoqrafik, kinematoqrafiya, ölçü, nəzarət, tibbi alət və aparatları, saatlar, musiqi alətləri	3 936,8	35 841,2	79 938,4	174 679,8	198 674,2	287 330,6
Müxtəlif sənaye malları	7 129,4	16 837,2	163 645,9	94 249,8	152 018,6	191 517,8
İncəsənət əsərləri, kolleksiya əşyaları və antikvariat	1,9	15,8	11,9	9,7	4 714,4	174,8

2011-ci ildə qeyd edilən nisbətlər bir daha dəyişilmişdir. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatında gedən müsbət tendensiylər idxalın strukturunda 31,11% “maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatura” qrupunun, 17,32% “quru nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar, üzən nəqliyyat vasitələri” qrupunun, 13,64% “az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar” qrupunun xüsusi çəkisinin artmasına səbəb olmuşdur. Təbii ki, bu ölkə iqtisadiyyatında müşahidə olunan tərəqqinin və insanların rifah halının, müəssisələrin də gəlirlilik səviyyəsini və iqtisadi yeniliyə açıq olmaları ilə əlaqədardır.

Azərbaycan Respublikasının 2014-cü ildə də ümumi xarici ticarəti 31,02 mlrd. ABŞ dolları olmuşdur. O cümlədən, ümumi ixracın həcmi 21,83 mlrd. ABŞ dolları, qeyri-neft məhsullarının ixracı 1,7 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Ümumi idxalın həcmi isə 9,19 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir

Cədvəl 2.5.

2014-cü ildə xarici ticarətin strukturu [25,29]

Ümumi dövriyyə	31,02 mln. ABŞ dolları
ondan	
-idxal	9, 21 mln. ABŞ dolları
- ixrac	8319 mln. ABŞ dolları

Məhsullar nöqteyi-nəzərindən qeyri-neft ixracının əsas strukturu 2014-ci ildə belə olmuşdur: kimya sənayesi məhsulları 76,12 mln. ABŞ dolları, pambıq 14,5 mln ABŞ dolları, qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar 43,92 mln. ABŞ dolları , alüminium və ondan hazırlanan məmulatlar 86,78 mln. ABŞ dolları, meyvə-tərəvəz 291,08 mln. ABŞ dolları, bitki və heyvan mənşəli yağlar 190,33 mln. ABŞ dolları, alkoqollu və alkoqolsuz içkilər 31,88 ABŞ dolları

2014-cü ildə Azərbaycanın əsas ixrac partnyorları bu ölkələr olmuşlar: İtaliya (4805,62 mln. ABŞ dolları, ümumi ixracın 22,02%-i), İndoneziya (2 012,32 mln. ABŞ dolları, 9,22%), Almaniya (1925,56 mln. ABŞ dolları, 8,82%), İsrail (1766,95 mln. ABŞ dolları, 8,09%), Fransa (1 523,48 mln. ABŞ dolları, 6,98 %), Tailand (839,91 mln. ABŞ dolları, 3,85%), Hindistan (778,25 mln. ABŞ dolları,

3,57%), ABŞ (745,83 mln. ABŞ dolları, 3,42%), Rusiya (640,27 mln. ABŞ dolları, 2,93%) və digər ölkələr (6 006,75 mln. ABŞ dolları, 27,51%)

Məhsullar nöqteyi-nəzərindən idxalın strukturu 2014-ci ildə belə olmuşdur: yeyinti məhsulları (1062,64 mln ABŞ dolları), maşın, mexanizm, elektrik aparatları, avadanlıqlar və onların hissələri (2 583,38 mln ABŞ dolları), nəqliyyat vasitələri və onların hissələri (841,9mln ABŞ dolları), qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar (1015,62 mln ABŞ dolları), oduncaq və ondan hazırlanan məmulatlar (128,93 mln ABŞ dolları), mebel və onun hissələri (115mln ABŞ dolları), əczaçılıq məhsulları (225,94 mln ABŞ dolları), sement(106,61mln ABŞ dolları), Tütün və tütün məmulatları (399,39 mln ABŞ dolları), digərləri (2 708,91 mln ABŞ dolları)

2014-cü ildə Azərbaycanın əsas idxal tərəfdaşları bu ölkələr olmuşdur: Rusiya Federasiyası (1314,48 mln. ABŞ dolları, ümumi ixracın14,31%-i), Türkiyə (1 286,64 mln. ABŞ dolları, 14%), Böyük Britaniya (978,34 mln. ABŞ dolları, 10,65%), Almaniya (703,64 mln. ABŞ dolları, 7,66%), Çin (697,08 mln. ABŞ dolları, 7,59%), ABŞ (563,42mln. ABŞ dolları, 6,13%), Ukrayna (419,58 mln. ABŞ dolları,4,57%), İtaliya (272,64 mln. ABŞ dolları, 2,97%), Yaponiya (240,51 mln. ABŞ dolları, 2,62%) və digər ölkələr (2 711,37 mln. ABŞ dolları, 29,5%) [26].

ÜDM-un illik səviyyəsi ölkənin istehsal güclərinin həmin ildə nəqədər inkişaf etdiyini göstərir. Məlumdur ki, $\dot{U}DM = C + G + \dot{I} + NX$, burada NX -xalis ixrac, yəni ixracla idxalın fərqidir. Deməli, ixrac nəqədər yüksək olsa, ÜDM-un həcmində bir o qədər çox olacaq.

Azərbaycanın ixracatını şərti olaraq iki hissəyə ayırmaq olar: neft və qeyri-neft məhsulları. Yuxarıdakı göstəricilərin belə olmasının əsas səbəbi də keçən illərlə müqayisədə neft və neft məhsullarının dünya qiymətlərinin 2000-ci ildə yüksək olması, o cümlədən neft müqaviləsi üzrə satışdan daxilolmalardır. Həmin il ixracın yalnız 14,9%-ni qeyri-neft məhsulları təşkil etmişdir. Lakin iqtisadiyyatın birtərəfli inkişafı uzun müddət davam edə bilməz. Ona görə də Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafına xüsusi diqqət yetrilməlidir.

Azərbaycan öz məhsullarını müxtəlif ölkələrə ixrac edir. Əsas portnyor kimi Avropa Birliyi ölkələri çıxış edir. Belə ki, ümumi gəlirin 60,4 % -i bu dövlətlərin payına düşür. Ənənəvi ticarət portnyorları olan MDB ölkələrinin payına son illər ərzində nəzərə cəpacaq dərəcədə geriləməsinə baxmayaraq, Azərbaycanın ixracında indi də bu dövlətlər mühüm rol oynayır (ümumi gəlirin 13,5%). Buna səbəb MDB ölkələri bazarlarında Azərbaycan mallarının Qərbi ölkələrinin bazarlarına nisbətən daha yüksək rəqabət göstəricisinə malik olmasıdır. Həmçinin bu ölkələr istehsalçı larımız üçün perspektivli bazardır. Çünki, çeşid etibarı ilə onlar o qədər də zəngin deyillər.

Azərbaycanda ixrac olunan qeyri neft məhsullarına pambıq lifi, əlvan metallar, kimya sənayesi məhsulları, soyuducular, konsionerlər və istehlak malları aiddir. Aşağıdakı cədvəldən bu məhsulların 2000-ci ilin nəticələrinə görə ixracdakı rolunu görmək olar:

Bundan başqa son illər Azərbaycanın ixrac əməliyyatlarından Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (19,3%), İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (8,7%), GÜAM təşkilatı (5,7%), İslam Konfransı Təşkilatı (9,7%), Asiya Sakit okeanı İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (6,6%) kimi ölkə quruplarının rolu və payı durmadan artır [5,9].

Azərbaycan dünyanın bir çox ölkələri ilə ticarət əlaqələri aparır. Azərbaycanın ixracında İtaliya mühüm yer tutur. Son illərdə bu dövlətlə ixrac əlaqələri yüksək dərəcədə inkişaf edir. Azərbaycandan İtaliyaya ixrac olunan qeyri neft məhsullarından qoz, fındıq, meyvə-tərəvəz şirəsi, pambıq mahlıcı və ipliği, qeyri dövrü spirtlər, emal olunmamış alüminium, qara və əlvan metallar tullantıları və qırıntıları vəs. mallar üstünlük təşkil etmişdir.

İxrac olunan qeyri neft məhsulları içərisində xüsusi yeri pambıq tutur. Pambıqçılıq Azərbaycanın strateji əhəmiyyət daşıyan ən çox gəlir gətirən sahələrdən biridir. Pambıq əsasən Türkiyə, Böyük Britaniya, İtaliya, Gürcüstan, Ukrayna və s. kimi ölkələrə göndərilir. Ümumiyyətlə, pambıq məhsullarının yalnız 7,8 %-i MDB ölkələrinə ixrac olunur. Qalan 92,8%-i uzaq xarici ölkələrə göndərilir.

Xaricə göndərilən mallar içərisində mühüm payı olan məhsullardan biri də çaydır. Çay plantasiyaları əsasən Lənkaran, Astara, Masallı və qisməndə Zaqatala rayonları ərazisindədir. Çay ixracının gələcək perspektivləri böyükdür.

Azərbaycanın qeyri neft məhsulları ixracatında müəyyən qədər payı olan məhsullardan balıq və nəre kürüsünün adını çəkmək olar.

Tütün və məhsulları da Azərbaycanın ixracında mühüm yerlərdən birini tutur. Tütün əhəmiyyətinə görə respublikada ikinci texniki bitki sayılır. Tütünün əkin sahələri əsasən Şəki-Zaqatala və Lənkaran bölgəsində yerləşir.

Tütünün demək olar ki, hamısı MDB ölkələrinə ixrac olunur. Son illərdə tütünlə bərabər, tütün məhsullarının-siqaretlərin də ixracı artmışdır. Məsələn, “European Tobacco – Baku” firması artıq 15 növ filtrli siqaret istehsal edir. Bu da tütünçülüyn gələcək perspektivlərinin yüksək olmasından xəbər verir.

İxracda müəyyən qədər payı olan məhsullardan biri də müxtəlif spirtli içkilərdir. Bunlara üzüm şərabı və tütün spirtli içkiləri aiddir.

Azərbaycanda geniş əlvan metal ehtiyatı var. Xüsusilə alimnium üçün xammal olan Zəylik alunit yatağı dünyada ehtiyatına görə ikincidir. Artıq Holland kompaniyası “Fondel Metal” azərbaycanın aliminium sənayesinin inkişafına 1 mlrd ABŞ dolları həcmində investisiya qoymağı planlaşdırıb ki, bu da neft kontraktlarında sonra ikinci yerdə durur. Bundan başqa polimetal filiz yataqlarının da böyük ehtiyatı və ixrac üçün gələcək perspektivləri var.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda metallurgiya məhsulları ixracının gələcək perspektivləri böyükdür. Bunun üçün respublika ərazisində kifayət qədər metallurgiya, mineral xammal ehtiyatları dəmir, mis, polimetal filizləri, qiymətli və nadir metal ehtiyatları, yerli istilik energetika ehtiyatları neft və qaz, həmçinin təcrübəli metallurgiya kadrları və əmək ehtiyatları var. Kimya məhsullarında ixrac da mühüm yer tutur.

FƏSİL III. SƏNAYENİN DÜNYA TƏSƏRRÜFATINA İNTEQRASIYASININ SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI VƏ RƏQABƏTQABLIYƏTLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI

3.1. Sənayenin dünya təsərrüfatına integrasiya proseslərinin effektivliyinin yüksəldilməsi imkanları

İqtisadi müstəqillik və suverenitet əldə etdikdən sonra Azərbaycanın qarşısında dünya əna integrasiya olmaq imkanları açıldı. Hazırda Azərbaycan iqtisadi birliklərə, əməkdaşlığa daha çox açılan bir öklə olmaqla dünya ictimayyətə ilə aktiv iqtisadi, siyasi, elmi-texniki, mədəni və saıs əlaqələr qurur ki, bunların da arasında xarici ticarət mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İntegrasiya proseslərinin inkişafının nəzəri-metodoloji məsələlərinə əsaslanaraq müasir dövrdə dünya təsərrüfat sistemində gedən prosesləri, Azərbaycanın yerli xüsusiyyətlərini və iqtisadi inkişaf istiqamətlərini nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir dövrdə ölkəmizin integrasiya proseslərinin effektivliyini yüksəldilməsinə nail olmaq üçün bir sıra prinsiplərə riayət etmək lazımdır.

- Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasının coğrafi-ərazi yerləşməsi və quruluşu ilə yanaşı onun müəyyən qədər təbii-iqtisadi ehtiyatlaramalilik olması xarici ölkələrin sahibkarları və investorları üçün cəlbedici edir. Bu ehtiyatlardan planlı və məqsədli istifadə əsas prinsiplərdən biri kimi çıxış edir. Bu beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində xarici ticarətin səmərəliyinin artırılmasının əsas prinsiplərindən biri təbii-iqtisadi ehtiyatlardan məqsədli istifadənin təşkil edilməsi olmalıdır. Hər bir ölkə rəqabət üstünlüyü əldə etdiyi sahələrdə mövcud imkanları səfərbər etməklə beynəlxalq bazarlara sərbəst çıxışını təmin edə bilər. İnkişaf yolunda olan ölkələrin əksəriyyətində olduğu kimi, respublikamız da özünün zəngin təbii ehtiyatlarını beynəlxalq bazarlara çıxarmaqla digər istehsal sahələrinin inkişafına da təkan verə bilər. Təbii olaraq həmin ehtiyatların məhdudluğu şəraitində ölkəmizin xammal ixracatçısından hazır məhsulların satıcısı rolunda çıxış etmələri daha məqsədəuyğundur.

- Bazar iqtisadiyyatı və güclü daxili və xarici rəqabətin təsiri istehsal olunan məhsulların, göstərilən xidmətlərin və icra olunan işlərin keyfiyyətinə xüsusi diqqət tələb edir. Bu cür səviyyəli əmtəə və xidmətlərin təmin edilməsi üçün istehsal vasitələrinin elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqi və innovativ yanaşmalar vasitəsilə mümkündür. Bu baxımdan da əsas prinsiplərdən ikincisi kimi elmi-texniki tərəqqinin müasir nailiyyətlərindən və innovasiya texnologiyalarından istifadə imkanlarının genişləndirilməsini qeyd etmək olar.

Ölkənin ixrac potensialının genişləndirilməsi beynəlxalq bazarların standartlarına cavab verən likvidli məhsul istehsalından asılıdır. Keyfiyyətli, rəqabət qabiliyyətli məhsulun istehsalı qabaqcıl texnologiyaların istehsalatda və sosial yeniliklərin cəmiyyətdə tətbiqini tələb edir. Xüsusilə bu gün aktual olan yeyinti məhsullarının keyfiyyətinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələsi istehsal, yaxud da emal prosesinin bütün mərhələlərində keyfiyyətə nəzarət sistemlərinin tətbiqini zəruri edir.

Bu gün sənaye sahələri ilə yanaşı, milli iqtisadiyyatın inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan aqrar bölmədə də texniki tərəqqi əsas yer tutur. Bu, özündə təkcə texnikanın tərəqqisini yox, eyni zamanda istehsal texnologiyasının və təşkilinin qabaqcıl təcrübədən istifadəni əks etdirir. Kənd təsərrüfatının sənaye əsasına keçirilməsi respublikada aktual məsələlərdən olmaqla yanaşı, bunun təmin edilməsi texniki tərəqqi ilə bilavasitə bağlıdır. Müasir dövrdə istehsal proseslərinin kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması kənd təsərrüfatının sənaye əsasında keçməsi istiqamətində başlıca addımlardan biri olardı. Bu proses eyni zamanda kənd təsərrüfatının məruz qaldığı təbii qüvvələrin mənfi təsirindən də müəyyən dərəcədə azad edir. Şübhəsiz, kənd təsərrüfatını tam sənaye əsasına keçirmək mümkün deyildir. Çünki o, təbii-iqlim şəraitindən ancaq qismən azad edilə bilər. Kənd təsərrüfatının sənayeləşdirilməsi, istehsalın mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma səviyyəsinin yüksəldilməsi görülməli işlərin sürətiəndirilməsinə imkan verir ki, bu da əlverişsiz təbii iqlimin (yağışın, quraqlığın və s.) vurduğu zərərləri qismən azaldır. Aqrar bölmədə məhsul istehsalının artması bir sıra

emaledici sənaye sahələrinin inkişafına və istehsal olunan məhsulların beynəlxalq bazarlara sərbəst çıxış imkanlarını artıracaqdır.

- Təsərrüfat subyektlərinin ixtisaslaşması onların istehsal etdikləri məhsulların bilavasitə mübadiləsi ilə başa çatır. Bunun nəticəsi olaraq müəssisələrarası, sahələrarası və ölkələrarası əmək bölgüsü yaranır. Xüsusilə, beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak edən ölkələrin müəssisələri öz tələbatlarından daha çox istehsal etdikləri məhsulları beynəlxalq bazarlara ixrac edir, istehsal etmədikləri, yaxud da öz tələbatlarından az istehsal etdikləri malları idxal edir. Bu hadisə özlüyündə müəssisələrin öz güclərini ayrı-ayrı məhsul növlərinin istehsalına yönəltmək və istehsal olunmuş məhsulların sadəcə ölkə ərazisində deyil, eyni zamanda bütün dünya təsərrüfat miqyasında mübadilə etməkdən ibarətdir. Bütün bunlar da təsərrüfat subyektlərinin müəyyən məhsulların istehsalında ixtisaslaşma səviyyəsinin yüksəldilməsini tələb edir.

Sənaye müəssisələrinin beynəlxalq ixtisaslaşması və müqayisəli üstünlüyünün əldə edilməsi, həmçinin onların ölkədaxili ixtisaslaşmasına uyğun olaraq həyata keçirilir, qarşılıqlı əlaqədə olan beynəlxalq sistemdə iştirak edərək müəyyən növ məhsul istehsal edir və ixrac edirlər. İxrac həcmi ölcüsü isə kvotadan asılıdır. Tamamilə aydındır ki, kvota nə qədər yüksək olarsa, resurslar beynəlxalq əmək bölgüsünə bir o qədər çox cəlb olunacaqdır. Ümumi istehsalda ixracın xüsusi çəkisi ixrac kvotasının, hətta ümumi daxili məhsulun (ÜDM) həcmi ilə ölkə daxilində istehlak olunan məhsullar arasındakı fərqə bərabər olmalıdır. Daxili istehlak nə qədər yüksək olarsa, ixrac kvotasının həcmi də bir o qədər çox olacaqdır. Ölkənin ixrac kvotasının həcmi daxili bazanın həcmi, iqtisadi inkişaf səviyyəsi əhalinin hər bir nəfərinə düşən ÜDM, ölkənin təbii resurslarla təmin olunma səviyyəsi, milli iqtisadiyyatın sahə strukturu və s. amillər müəyyən edir. Belə ki, böyük dövlətlərdə istehsalçılar üçün daxili bazarda xammal, material və işçi qüvvəsi tapmaq imkanları genişdir və istehlak mallarının tapılmasında onlar çətinlik çəkmirlər. İnkişaf etmiş həmin dövlətlər bəzi çatışmayan resursları və istehlak mallarını idxal edir. Bunun əvəzində isə öz tələbatlarından artıq istehsal etdikləri məhsulları başqa ölkələrə ixrac edirlər. Buradan aydın olur ki, ÜDM-də

ixracın xüsusi çəkisi inkişaf etmiş ölkələrdə inkişaf yolunda olan kiçik ölkələrə nisbətən azdır.

Digər tərəfdən, ölkənin hər bir nəfərinə düşən ÜMD-si nə qədər çox olarsa və ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakı eyni inkişaf səviyyəsində olmasına baxmayaraq çoxdursa, onun ixrac kvotası da yüksək olacaqdır.

İxrac kvotasının həcmində ölkənin təbii ehtiyatlarının həcmi də təsir edir. Məsələn, zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malik ölkəmizin ixracında neft və neft məhsullarının xüsusi çəkisi və ixrac kvotası yüksəkdir. Bəzən isə eyni inkişaf səviyyəsinə malik olan Yaponiya, Sinqapur kimi ölkələrdə təbii ehtiyatların zənginliyi deyil, onların olmamağı beynəlxalq Əmək bölgüsündə aktiv iştirakı stimullaşdırır. Belə ki, həmin ölkələr xammal ehtiyatlarını idxal edir və onlardan hazır məhsullar istehsal edərək daha üstün qiymətlərlə ixrac edə bilirlər.

İqtisadiyyatın struktur xüsusiyyətləri də ixrac kvotasına təsir edən əhəmiyyətli amillərdəndir. Bir ölkədə energetika, metallurgiya və ağır sənayenin digər sahələrinin xüsusi çəkisi nə qədər çox olarsa, ölkə beynəlxalq əmək bölgüsünə bir o qədər az qoşulacaqdır. Əksinə, hazır məhsulların, detalların, emaledici sənaye sahələrinin istehsalı üzrə ixtisaslaşmış ölkələrin ixrac kvotası da yüksək olacaqdır.

- Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin və o cümlədən ticarətin təkmilləşdirilməsi, ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsündə fəal iştirakı nəqliyyat və infrastrukturun yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdırılmasından da asılıdır. Təbii olaraq ölkənin bütün nəqliyyat növlərindən istifadəyə eyni dərəcədə əhəmiyyət verməsi, beynəlxalq yükdaşımaların intensivliyini artırmaq üçün dünya vahid nəqliyyat sisteminə qoşulması ölkənin tranzit ölkə kimi əhəmiyyətini artıracaqdır. Ölkəmizin əlverişli coğrafi mövqeyi, Avropanı Asiya ilə birləşdirən əsas nəqliyyat yollarının buradan keçməsi, bir sıra strateji əhəmiyyətli layihələrdə ölkənin fəal iştirakı son dövrlər nəqliyyatda yükdaşımalarının keyfiyyət və kəmiyyətinə müsbət təsir etmişdir.

Digər tərəfdən, müəssisələrin xarici ticarətlə daha fəal məşğul olmalarına yardımçı olan bəzi strukturların (lizinq şirkətlərinin, ixracata yardım fondu,

ixracatçı birlikləri və s.) yaradılması da ölkənin ümumi ticarət dövriyyəsinin artmasına müsbət təsir edəcəkdir.

- Beynəlxalq iqtisadi əlaqələri, o cümlədən ticari məsələləri tənzimləyən qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılmasının sürətləndirilməsi. Ölkənin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsi, dünya təsərrüfat sistemində integrasiyasının sürətləndirilməsi və beynəlxalq əmək bölgüsündə fəal iştirakı bu sahədə mövcud qanunvericiliyin beynəlxalq standartların tələblərinə uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Daxili bazarın qorunması fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına yönəldilən tədbirlər xarici ticarətin tənzimlənməsi sahəsində görülən işlərdən bilavasitə asılıdır.

Göründüyü kimi, ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsündə fəal fəaliyyəti və xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin artırılması yuxarıda qeyd olunan prinsiplərə əməl etməklə kompleks fəaliyyət proqramlarının hazırlanmasını və tətbiq edilməsini tələb edir.

2014-cü ilin yekunlarına görə, Azərbaycanın dünyanın 150 ölkəsi ilə ticarət əlaqəsi olmuşdur ki, bunlardan 12-si MDB-yə, digərləri isə uzaq xarici ölkələrə aiddir. Yuxarıda deyilənlər göstərir ki, keçid dövründə Azərbaycanı xarici ticarətində dəqiq ifadə olunmuş qanunauyğunluqlar və meyillər meydana gəlmişdir. Bu meyillərin həm statik, həm də dinamik təhlili ölkənin xarici ticarətinin coğrafiyasının inkişafında ümumi qanunauyğunluqları və regional xüsusiyyətləri müəyyən etməyə imkan verir. Ölkənin xarici ticarətində, həm ixracda, həm də idxalda Avropa Birliyi ölkələrinin, xüsusilə də İtaliya, Böyük Britaniya, Almaniya və Niderlandın xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Eyni zamanda, ölkənin ənənəvi ticarət tərəfdaşları Rusiya, Türkiyə və İran da mövqelərini qorumaqdadırlar. Bundan əlavə, son illərdə bir sıra Asiya və Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələri aktivləşmişdir. Belə güman etmək olar ki, yaxın illərdə bu ölkələr və həmçinin ABŞ Azərbaycanın əsas perspektiv ticarət tərəfdaşları olacaqlar. İntegrasiya birlikləri və ticarət blokları ilə münasibətdə isə

Avropa Birliyi ölkələri və OPEK-in xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə artsa da, MDB və İƏT ilə ticarət əlaqələri zəifləmişdir. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın xarici iqtisadi strategiyasının əsas prioritet istiqamətlərindən biri onların müasir dünya təsərrüfat proseslərinə aktiv şəkildə qoşulmaları, qlobal geoiqtisadi məkanda baş verən yeni meyllərə adekvat şəkildə reaksiya verməkdən ibarətdir. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından xarici iqtisadi əlaqələrin bu keçid ərəfəsində dövlət tərəfindən nəzarətdə saxlanılması, o cümlədən də tənzimlənməsi məqsədə uyğundur və tədqiqat materialları bir daha göstərirki, respublika rəhbərliyi real gerçəklik prizmasından baxıldıqda müstəqillik dövründə ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin prioritetlərinin və strateji istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində kompleks fəaliyyət göstərmişdir.

Tranzit olaraq Azərbaycan Respublikası ərazisindən 5992,4 min ton yük keçirilmişdir. Tranzit yüklər əsasən İtaliya (1712,0 min ton), İsveçrə (1623,1 min ton), Gürcüstan (1261,8 min ton), Tacikistan (435,1 min ton), Türkiyə (250,4 min ton), İran (196,1 min ton), Rusiya (161,0 min ton), Türkmənistan (145,1 min ton) və Qazaxıstan (90,8 min ton) dövlətlərinə göndərilmişdir. Azərbaycan Respublikası ərazisindən daşınan tranzit yükün miqdarı keçən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 104,5% olmuş və ya 43,1 min ton artmışdır [27,29].

Respublikamızın üzv olduğu beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq etdiyi ölkələrlə artıq neçə illərdir ki, ticarət əlaqələri qurulmuşdur. Bu əlaqələr bəzi ölkələrlə daha geniş, digərləri ilə isə nisbətən zəif qurulmuşdur. Gələcəkdə ölkəmizin xarici ticarət dövriyyəsində həmin ölkələrin payının artırılması nəticəsində bu əlaqələri daha da effektiv qurmaq mümkündür.

Ümüm milli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulmuş Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmə inteqrasiya siyasətinin əsas prinsiplərinə söykənərək ölkəmiz dünyanın aparıcı beynəlxalq təşkilatları ilə əlaqələr qurmağa

başlamış, onların bir çoxuna üzv qəbul edilmişdir. Ən əsası isə bu təşkilatlara üzvlük Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyini məhdudlaşdırmamış, əksinə üzv dövlətlərlə bərabərsəviyyəli, ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin qurulmasına səbəb olmuşdur. Məhz bunun nəticəsidir ki, Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrdən fərqli olaraq ölkəmizin müstəqil iqtisadi siyasət yürütmək imkanı vardır. İqtisadi müstəqilliyimizin qorunması söykənən integrasiya siyasətinin inkişaf etdirilməsinin yolları ölkəmizin daxil olduğu integrasiya bloklarına üzv ölkələrlə əlaqələrin daha da genişləndirilməsi, yeni ticarət partnyorlarının tapılması və yeni integrasiya bloklarında birləşməkdən ibarətdir. Bu siyasətin nəticəsidir ki, Azərbaycan hazırda dünyanın 150 ölkəsi ilə qarşılıqlı iqtisadi-ticarət əlaqələrinə malikdir. Ölkənin iqtisadi potensialı, xammal və mineral ehtiyatlarla zənginliyi, təbii şəraiti və əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyi əməkdaşlıq imkanlarını artırır.

Ölkəmizin integrasiya siyasətində əsasən GÜÖAM, QİƏT, İslam Konfransı təşkilatı, İƏT, MDB və Avropa Birliyi ölkələri ilə əlaqələri fərqlənir.

1997-ci il 10 oktyabrda Avropa Şurasının Sammitində Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna və Moldova prezidentləri GUAM adlı – iqtisadi-siyasi forumu yaratdıqlarını bəyan etdilər. Prezidentlər Avropa-Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasında əməkdaşlığın vacibliyini vurğulayaraq ölkələr arasında dostluq və əməkdaşlığın, mövcud iqtisadi imkanlarının reallaşması üçün bu sahədə qarşılıqlı fəaliyyətin yaxşı təməl olduğunu bəyan etdilər. 1999-cu ildə Özbəkistan da GUAM-a daxil oldu. GUÖAM çərçivəsində qərarlar konsensusla qəbul edilir. GUÖAM ölkələri arasında bəzi fikir ayrılıqları, o cümlədən azad ticarət zonasının yaradılması, təşkilatın genişlənməsinin predmet və subyektləri mövcud idi. Belə ki, konkret olaraq, GUÖAM ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin lazımi səviyyədə olmaması üzv dövlətlərin iqtisadi inkişafının aşağı səviyyədə olması ilə bağlıdır. GUÖAM ölkələrində xarici investisiyalar əhalinin hər nəfəri üçün 5-15 ABŞ dolları (Azərbaycanda – 64 ABŞ dolları) səviyyəsindədir. Ölkələrin idxal-ixracında əsas yeri xammal, yarımfabrikat və ərzaq məhsulları tutur. Məhz buna görə də, GUÖAM ölkələri arasında əməkdaşlığın dərinləşməsi – ticarətin mərhələ-mərhələ sərbəstləşdirilməsi, milli iqtisadiyyatların struktur inkişaf konsepsiyalarının

razılaşdırılması kimi tədbirlərdən çox asılıdır [10,13]. GUÖAM-ın daha səmərəli regional təşkilata çevrilməsinə zəmin yaradacaq bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Bu tədbirlərə əsasən aşağıdakılar aiddir:

1. GUÖAM hüduqlarında azad ticarət zonalarının yaradılması üçün hazırlıq görülməsi;
2. Bir sıra sahələrdə razılaşdırılmış iqtisadi siyasətin aparılması;
3. Milli valyutaların qarşılıqlı dönərlilik şərtləri haqqında sazişin imzalanması;
4. Biznes strukturlarının iqtisadi, ticarəti, nəqliyyat, maliyyə, elm, informasiya və başqa sazişlərdə konkret layihələrə cəlb edilməsi ilə əməkdaşlığın prioritet istiqamətlərində ixtisaslaşmış orqanların yaradılması.

Azərbaycanın daxil olduğı regional iqtisadi təşkilatlardan biri də Qara dəniz İÖT-dir. Makroiqtisadi göstəricilərdən aydın olduğı kimi, dünya əhalisinin 6%-i, ərazisinin 5,23%-i QİÖT-nin payına düşür. QİÖT-nin dünya təsərrüfatının inkişafında layiqli yer tuta bilməsi üçün çox böyük potensial imkanları vardır:

1. Zəngin təbii resurslar – region öz-özünü mineral, kənd təsərrüfatı və enerji resurslarına olan ehtiyaclarını tamamilə ödəyə bilər.
2. Əlverişli coğrafi mövqe – region bir tərəfdən Avropa ilə, digər tərəfdən Qərbi, Cənub Şərqi Asiya arasında əlverişli mövqe tutmuşdur.
3. Yüksək demoqrafik potensial-yüksək savadlılıqla xarakterizə olunan ucuz əmək resursları.
4. Qarşılıqlı investisiyalar və birgə müəssisələr vasitəsilə rəqabət qabiliyyətli məhsullar buraxmağı imkan verən güclü istehsal imkanları.
5. Çox güclü ixrac potensialı.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra ilk daxil olduğumuz təşkilat İslam Konfransı Təşkilatıdır (İKT). Ölkəmizi bu təşkilata daxil olan ölkələrlə mədəni, tarixi, dini ənənələrimiz bağlayır. Bir sıra qüvvətli islam ölkələrinin daxil olduğı bu təşkilatla ölkəmizin ticari-iqtisadi əlaqələri də geniş vüsət almışdır. Burada ölkəmiz əsasən İran, İndoneziya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Pakistan, Küveyt, Suriya və s. respublikalarla ticarət əlaqələrində iştirak edir.

Respublikamızın bütün İKT ölkələrindən idxal etdiyi məhsulların 19,6%-i, ixrac etdiyi məhsulların isə 1,5%-i İranın payına düşür. Analoji göstəricilər üzrə BƏƏ idxalda 6,7%, ixracda 2,5%, Pakistan – idxalda 0,7%, ixracda 1%, İndoneziya – idxal çox az təşkil edir, ixrac 1,9% və s. təşkil edir. Təhlil göstərir ki, ixracda və idxalda Azərbaycanın regional iqtisadi-ticarət əməkdaşlığı xüsusi çəkiyə malikdir. Bunu hər şeydən əvvəl, bu ölkələrin bir-birinə yaxın olmaları, nəqliyyat şəbəkəsinin yaxşı inkişafı, eyni zamanda uzun illər bir-biri ilə geniş ticarət-iqtisadi əlaqələrə malik olmaları şərtləndirmişdir. Təbii iqlim və torpaq şəraiti, əhalinin sayı və tərkibi, mineral, xammal və yanacaq-energetika resursları ilə təmin olunma dərəcəsi, sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişafı və ixtisaslaşdırılması əmək bölgüsünün xarakterini müəyyən edir. Bunun, nəticəsində istehsalçılardan hər biri mal göndərməklə, öz tələbatlarını ödəmək üçün digər mallar alırlar. Beləliklə, regional iqtisadi əməkdaşlıq tərəflər üçün qarşılıqlı fayda və yüksək iqtisadi səmərə verməklə iqtisadi zərurətə çevrilir.

Azərbaycanın üzv olduğu təşkilatlardan biri də İƏT-dir. Azərbaycanla İƏT ölkələrinin iqtisadi əməkdaşlığının dərinləşməsinə təkan verəcək amillər sırasında ən mühüm səbəblərdən biri onların çoxunun yüksəliş dövründə olması, arasıkəsilmədən orta və yüksək inkişaf templəri göstərmələridir. Həm də İƏT üzvlərinin makroiqtisadi göstəricilərinin xeyli hissəsinin yaxınlığı, iqtisadi durumlarının, problemlərinin oxşar olması müxtəlif sahələrdə (proteksionizm və ya təşkilat daxilində liberallaşma, antiinflasiya, xarici ticarət, valyutakredit) uyğunlaşdırılmış iqtisadi siyasət yeridilməsini və çətinliklərin birgə aradan qaldırılmasını daha asanlıqla mümkün edir. Respublikamızın bu ölkələrlə idxal-ixrac əməliyyatlarının strukturuna baxsaq görürük ki, Azərbaycanın İƏT ölkələrindən idxalında hazır məhsulların payı 26%-dən çox olduğu halda, Azərbaycanın bu ölkələrə ixracında hazır məhsulların payı 5,9% təşkil edir. Eyni zamanda, Azərbaycanın hazırda istehsal etdiyi məhsulların əksəriyyətinin keyfiyyəti və rəqabət qabiliyyəti, dünya bazarlarında təklif olunan analoji əmtəələrin keyfiyyəti, İƏT ölkələrinin bazarlarının tələbi, alıcılıq qabiliyyəti nəzərə alınarsa, bu təşkilatla inteqrasiya əlaqələrinin gücləndirilməsi ölkəmiz üçün

daha cəlbedici olar. Çünki ölkəmizdə istehsal olunan məhsulların çoxu (xüsusilə qeyri-neft sektorunda) öz keyfiyyətinə görə əsasən İƏT-ə üzv dövlətlərin daxili bazarlarının tələblərinə cavab vermək iqtidarındadır. Bütün bunları ümumiləşdirərək Azərbaycanın İƏT ilə əməkdaşlığının aşağıdakı dörd istiqamətini əsaslandırmaq olar:

1. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində birgə müəssisələrin yaradılması.
2. Qarşılıqlı nəqliyyat-kommunikasiya və ticarətin bütün növlərinin inkişaf etdirilməsi üçün əməkdaşlıq.
3. Regional statusa malik azad iqtisadi zonaların yaradılması.
4. Elmi-texniki əməkdaşlıq.

Ölkəmizin üzv olduğu təşkilatlardan biri də MDB-dir ki, buraya da keçmiş SSRİ ölkələrinin əksəriyyəti ilə birlikdə Azərbaycan da üzv olmuşdur. Bu təşkilat çərçivəsində də ticarət əlaqələrimiz qənaətbəxş səviyyədə olsa da integrasiya olunma sürəti xeyli zəifdir. İntegrasiyanın zəif getməsinin səbəbləri isə ölkələr arasındakı inkişafın bərabər səviyyədə olmaması, hərbi münaqişələr, Rusiyanın təşkilatda hegemonluq etmək istəyi və sairə göstərilir.

Xarici ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlıq Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının çoxşahəli inkişafının təmin etmək üçün böyük üstünlüklər verə bilər. Məhz buna görə Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının formalaşması şəraitində xarici ölkələrlə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr və bu əlaqələrin inkişafı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan bir çox həyati əhəmiyyətə malik siyasi və iqtisadi məsələlər baxımından dünyanın yaxın və uzaq, böyük və kiçik dövlətlərinin, beynəlxalq və regional təşkilatların diqqətini özünə cəlb edən bir qütbdür. Mühüm strateji əhəmiyyətli ərazidə yerləşən ölkəmizdə dünyanın nəhəng dövlətlərinin mənafeyi toqquşur, onlar arasında nüfuz dairəsi uğrunda dərin rəqabət mübarizəsi gedir. Azərbaycan Respublikası öz sosial-iqtisadi inkişafında xarici ölkələrlə əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsinə can atır və beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsindən irəli gələn üstünlüklərdən maksimum yararlanmağa çalışmalıdır.

Göstərilən faktlar son illər xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində baş verən struktur və keyfiyyət dəyişikliklərinə əyani sübutdur və eyni zamanda, Azərbaycan

dövlətinin beynəlxalq iqtisadi integrasiya əlaqələrinə qoşulmasının nümunəsidir. Sürətli və dinamik inkişafı təmin etmək üçün Azərbaycan daimi olaraq beynəlxalq integrasiyaya qoşulmalı və öz potensial imkanlarından istifadə edərək orada fəal iştirak etməlidir.

Azərbaycanın xarici iqtisadi münasibətlərinin və əlaqələrinin məzmunu və əsas istiqamətlərini ifadə edən bu cəhətlərin hər biri ölkənin gələcək inkişafında fəaliyyət proqramının tərkib hissəsi olmalıdır. Azərbaycanın xarici iqtisadi integrasiya əlaqələrinin formalaşmasında daha faydalı və səmərəli iqtisadi münasibətlərin yaradılmasına üstünlük verilməlidir. Əgər göstərilən prinsip əsasında integrasiya prosesi həyata keçirilərsə, respublikanın inkişafında böyük nailiyyətlər əldə etmək mümkündür.

3.2. Sənaye müəssisələrinin və məhsullarının beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi yolları

Bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi sistemdə istehsalçı və istehlakçıların maraqlarını təmin edən, təklif olunan məhsulun bazarın şərtlərinə tam cavab verə bilən xassələrinin istehlakçıların tələblərinə uyğunluğu onun rəqabət qabiliyyəti adlanır. Yəni məhsul texniki, estetik, ergonomik və digər xassələrin məcmusuna malik olmaqla yanaşı, həm də onun reallaşdırma şərtlərinə cavab verməlidir. Məhsulun rəqabət qabiliyyəti bazarın xüsusi şərtlərini təmin etməyə imkan verən istehlak xassələrinin məcmusu ilə müəyyən olunur. Rəqabət qabiliyyətli məhsul daha ucuz satış kanalları vasitəsilə asan və tez satılır. Faktiki olaraq məhsul ictimai tələbi ödəmək səviyyəsinə uyğunluq yoxlamasından keçirilir. Bu tələbatları müəyyən qrup istehlakçıların zövq və istəkləri diktə edir və elə buna görə də “rəqabət qabiliyyəti” anlayışı həmişə konkret xarakter daşıyır. Məhsulun kommersiya cəhətdən sərfəli satışı konkret bazarda müəyyən rəqabət şəraitində mümkündür.

Hər bir istehlakçı özünün şəxsi tələbatlarını maksimal ödəyən məhsulları əldə edir. Bütövlükdə, istehlakçılar digər məhsullarla müqayisədə ictimai tələbata

çox uyğun olan məhsul alır. Buna görə də məhsulun alışı təmin etmə dərəcəsi ayrı – ayrı alıcıların rəylərinin məcmusundan formalaşır və məhsulun həyat tsiklinin istənilən mərhələsində müəyyən olunur. Bu müddətdə istehlakçı uğrunda kəskin rəqabət gedir. Məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyi onun alıcını təmin etmə səviyyəsindən asılıdır.

Məhsulun rəqabət qabiliyyəti alıcıların müəyyən qrup üçün maraq kəsb edən və onların müəyyən tələbatlarının ödənilməsini təmin edən xassələrin məcmusu ilə müəyyən olunur. Bu zaman məhsulun digər xassə və xüsusiyyətləri nəzərə alınmır. Əgər məhsulun nəzərdə tutulduğu istehlakçılar qrupu üçün tələb olmayan xassələri hesabına onun qiyməti artarsa onda bu cür daha yüksək keyfiyyətli məhsul nisbətən aşağı rəqabət qabiliyyətinə malik olar. Bundan başqa eyni məhsul daxili bazarda rəqabət qabiliyyətli, xarici bazarda rəqabətə davamsız və əksinə ola bilər.

Məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksək olmasını şərtləndirən bir amil də onun qiymətidir. Keyfiyyətlə qiymətin müqayisəsində istehlakçı üstünlüyü bir çox hallarda keyfiyyətə verir; keyfiyyət istifadəsi uzunmüddətli olan məhsullarda istismar və təmir xərclərini azaldır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, bir çox məşhur firmaların uğurları məhsulların ucuz istehsalı ilə deyil, keyfiyyətli istehsalı ilə əlaqədardır. Beləliklə, məhsulun keyfiyyəti dəyişmədiyi halda belə onun rəqabət qabiliyyəti bazar konyukturası, reklamın təsiri və məhsula münasibətdə xarici və daxili amillərin yaranması hesabına geniş hədlərdə dəyişə bilər. Rəqabət qabiliyyəti göstəricisini məmulatın tələb olunan xassələrini layihələndirərkən, məhsul istehsalının potensial imkanlarını müqayisə və qiyməti müəyyən edərkən və digər problemlərin həlli zamanı hesablamaq vacibdir.

Məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyi üç qrup amillərlə:

- 1) məhsulun istehlak xüsusiyyəti amilləri;
- 2) müəssisənin daxil olduğu sahənin rəqabət mühiti amilləri;
- 3) marketing amillərilə müəyyən edilir.

Məhsulun istehlak xüsusiyyəti amillərinə məhsulun texniki, iqtisadi və normativ parametrləri aiddir. Bu amillər üzrə məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyini müəyyən etmək üçün əvvəlcə rəqib məhsullardan biri analoji məhsulların

müqayisəsi məqsədilə baza (etalon) məhsulu kimi seçilir. Bundan sonra həmin məhsulların istehlakçı baxımından daha vacib olan parametrləri seçilir. Ekspertlər və istehlakçılar həmin parametrlərin hər birini «nisbi əhəmiyyətlik şkalası» üzrə qiymətləndirirlər və onun əsasında «iyerarxiyaların təhlili» metodunun köməyi ilə hər bir parametrin xüsusi çəkisi müəyyənləşdirilir.

Müəssisənin daxil olduğu sahənin rəqabət mühiti amilləri müəssisənin daxil olduğu sahənin uzunmüddətli perspektivdə cazibədarlığını və rəqabət mübarizəsində müəssisənin mövqeyini xarakterizə edir. Sahənin cazibədarlığı və müəssisənin rəqabət mübarizəsində mövqeyi aşağıdakı 5 rəqabət amililə müəyyən olunur:

1. Yeni rəqiblərin meydana çıxması;
2. Mövcud məhsulların yeni məhsullarla, əvəzədicilərlə əvəz edilməsi imkanları;
3. Məhsulgöndərənlərin mövqeyinin güclülüyü;
4. İstehlakçıların mövqeyinin güclülüyü;
5. Sahəyə daxil olan müəssisələr arasındakı rəqabət.

Məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyinin marketinq amillərinə məhsulların differensiallaşdırılması imkanları, məhsul markasının yaradılması və onun həqiqiliyi, məhsulun və məhsul markasının patent mühafizəsi, satış və bölüşdürmə sisteminin mövcudluğu, satış və bölüşdürmə sisteminə daxilolma imkanları, yeni satış və bölüşdürmə sisteminin yaradılması ilə əlaqədar olan xərclərin səviyyəsi, kommunikasiya sisteminin mövcudluğu və ona daxilolma imkanları və marketinq kompleksi ilə əlaqədar olan digər amillər aiddir.

Bu gün Azərbaycanda böyük imkanlara malik istehsal gücləri, sənaye obyektləri mövcuddur. Hazırda əsas məqsəd həmin güclərdən - sənaye potensialından səmərəli istifadə etməklə istər daxili, istərsə də xarici bazarda rəqabət qabiliyyətli, beynəlxalq standartlara uyğun məhsul istehsalını reallaşdırmaqdır. Neft maşınqayırma, kimya, emal müəssisələrinin bir qisminə bu məsələ artıq öz müsbət həllini tapıb. Başqa sözlə, bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində buraxılan bəzi neft-mədən avadanlıqları, kimya məhsulları təkcə

respublika daxilində deyil, həm də xaricdə yüksək keyfiyyətlərinə görə alıcıların diqqətini cəlb edib.

Ölkəmizdə əsaslı iqtisadi islahatların davam etdirilməsi, özəlləşdirmə və bazar iqtisadiyyatı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin nəticələri sənayenin inkişafına öz müsbət təsirini göstərir. Sənaye müəssisələrinin istehsalı gücləndirməsi, xarici bazarla əlaqələri möhkəmləndirməsi sabitliklə, iqtisadiyyatımızdakı dinamik proseslərlə bağlıdır. Ölkənin sənaye müəssisələri də bu sabitlikdən, iqtisadi islahatlardan yararlanaraq istehsalı artırmaq, keyfiyyəti yüksəltmək, dünya bazarına çıxmaq əzmindədir.

Bu gün ölkə iqtisadiyyatının inkişafında və ixrac potensialının artmasında mühüm rol oynayan “Azərikimya” Dövlət Şirkətində istehsalat sahələrinin genişləndirilməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi və məhsulların keyfiyyətinin dünya standartlarına çatdırılması sahəsində aparılan məqsədyönlü tədbirlər onun sabahkı güclü və sürətli inkişafı üçün real zəmin yaradır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin neft-kimya sənayesinin daha da inkişaf etdirilməsi və istehsalata ən müasir texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı tapşırıqlarına uyğun olaraq “Azərikimya” Dövlət Şirkətinin Azərbaycanda ən yüksək beynəlxalq standartlara cavab verən yeni neft-kimya və gübrə kompleksinin yaradılması sahəsində apardığı işlər bu gün dünyanın bir çox aparıcı neft-kimya şirkətlərinin diqqət mərkəzindədir. İnşasının yaxın dövrdə başlanılması nəzərdə tutulan yeni neft-kimya kompleksinin texniki-iqtisadi əsaslandırma sənədlərinin hazırlanaraq, başa çatdırılması istiqamətində son illər şirkət rəhbərliyi tərəfindən real nəticələrə nail olunmaqla intensiv iş aparılmaqdadır. Son iki il ərzində yeni komplekslə bağlı müvafiq sənədlər bütün prosedur qaydalarına uyğun olaraq dünyanın ən qabaqcıl şirkətləri ilə birlikdə hazırlanmış və beynəlxalq banklar və investorlar tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu işlərin birinci, ilk mərhələsində “Technip” firması tərəfindən yalnız respublikamızın müxtəlif daxili xammal ehtiyatları bazası əsasında yeni neftkimya kompleksinin prinsiplial konsepsiyası hazırlanmışdır. İkinci mərhələ “Nexant” firması tərəfindən yeni neft-kimya və gübrə kompleksləri üçün texniki-iqtisadi əsaslandırma sənədlərinin

hazırlanması ilə bağlıdır. Bu mərhələdə maliyyə məsləhətçisinin iştirakı ilə “Societe Generale” bankı ilə və hüquq məsləhətçisinin “White & Jase” firması ilə birgə layihənin mümkün olan maliyyə mənbələrinin analizi ilə kommersiya və korporativ strukturu üzərində iş aparılmışdır.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, yeni yaradılacaq neft-kimya və gübrə kompleksi Aralıq dənizi ilə Xəzər regionu hövzəsində ən müasir və ən yüksək texnologiyalar tətbiq edilən dünya səviyyəli bir layihədir. Layihədə “Exxon Mobile” (ABŞ), “Ineos” (İngiltərə), “Basell” (Hollandiya), “Uhde” (“Thysen Krupp” - Almaniya), “Technip” (Fransa), KBR (İngiltərə) firmalarının müasir texnologiyalarının tətbiqi nəzərdə tutulmuş və əməkdaşlıq haqqında memorandum imzalanmışdır [8,9]. Bu dünya səviyyəli transmilli firma və şirkətlər kimya və neft-kimya məhsullarının, xüsusilə də poliefirlər, gübrə və digər üzvi sintez məhsullarının istehsalı üzrə dünya liderləridirlər. Hazırda “Azərikimya” Dövlət Şirkətində layihənin reallaşdırılması işləri yüksək texniki səviyyədə həyata keçirilir. Möhkəm özülə malik bu strategiya Azərbaycanı nəinki dünyanı sarsıdan iqtisadi və maliyyə böhranından qətiyyətlə qoruyacaq, hətta ölkəmizin güclü və qüdrətli iqtisadiyyata malik bir ölkə kimi liderlər sırasında olmasını etibarlı və dönməz şəkildə təmin edəcəkdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya mal, xidmət, kapital və işçi qüvvəsi bazarlarında mövqeləri getdikcə güclənir. Müasir mərhələdə dünya iqtisadiyyatında qeyd edilən meyllərlə yanaşı bir sıra problemlər də müşahidə edilir.

Dünya iqtisadiyyatının inkişafında müşahidə edilən əsas problemlərdən biri inkişaf etmiş qərb ölkələri tərəfindən qapalı iqtisadi sistemin formalaşdırılmasıdır.

Dünya təsərrüfatına aid olan ümumilik və vahidliklə yanaşı, onda həmçinin daxili ziddiyyətlər də mövcuddur. Bu ziddiyyətlər özünü əsasən ayrı-ayrı ölkə qrupları üzrə göstərir.

İstehsal integrasiyası bilavasitə xarici investisiya və texnologiya axınları, müasir menecment və digər idarəetmə sistemləri, elmi-texniki biliklər və innovasiyalar cəlb etməklə yeni istehsal sahələrinin və komplekslərinin yaradılması ilə bağlı olduğundan keçid iqtisadiyyatlı ölkələr, o cümlədən Azərbaycan üçün iqtisadi islahatların həyata keçirilməsində və əsaslı struktur dəyişiklərinin aparılmasında olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Başqa sözlə integrasiyanın tədavi sferasından, ticarət integrasiyasından istehsal sferasına keçirilməsi zəminində inkişaf etdirilməsi bütövlükdə geniş təkrar istehsal prosesinin sürətləndirilməsi və milli iqtisadiyyat sahələrinin formalaşdırılması üçün əhəmiyyətli imkanları açır.

İntegrasiya proseslərinin mühüm şərti və əhəmiyyəti beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin səmərəli reallaşdırılması ilə izah oluna bilər. Ölkə iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsində respublikanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin səmərəliyinin yüksəldilməsi yollarını aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar:

- subsudiya, güzəştli vergi stavkaları, maliyyə yardımı və s. həvəsləndirici vasitələr tətbiq etməklə ixracat potensialının inkişaf etdirilməsi.

- idxalatının strukturu çevikliyi və elastikliyi tətbiq olunmaqla, onun iqtisadi cəhətdən səmərəli təşkilinə nail olmaq.

- milli iqtisadiyyatın sabit artımı, texniki modernləşmə və ümumilikdə, səmərəlilik səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədi ilə xarici investisiyaların cəlb edilməsi.

- ölkənin ərazisinin bütün bölgələrində xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan xüsusi, bələdiyyə, dövlət, həmçinin qarışıq mülkiyyət formalarına əsaslanan təsərrüfat subyektlərinin yaradılması yolu ilə xarici iqtisadi sektorun fəaliyyətinin səmərəliliyinin, yeni keyfiyyət səviyyəsində təmin olunması.

Ölkələrin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrində xarici ticarətin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənəndirilməsi onun dünya təsərrüfat sistemində baş verən dəyişikliklərə adaptasiya səviyyəsindən də asılıdır.

Aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycan artıq dünya təsərrüfat sistemində sürətlə inteqrasiya edir və xarici ticarət əlaqələrini durmadan genişləndirir. Bunu aşağıdakı amillərlə səciyyələndirmək mümkündür:

- Azərbaycanın coğrafi mövqeyi beynəlxalq ticarət-iqtisadi əlaqələrin yaradılması və sürətlə inkişaf etdirilməsi üçün olduqca əlverişlidir;

- ölkəmizin malik olduğu çox zəngin, güclü iqtisadi resurslar və bunların beynəlxalq bazarlara çıxarılması istiqamətində dövlətin apardığı məqsədyönlü siyasət onun uğurlu gələcəyindən xəbər verir;

- dünya təsərrüfat sistemində və iqtisadi həyatda baş verən radikal sosial-iqtisadi və innovasiya yönümlü dəyişikliklər müəssisələri fəaliyyətlərini bu dəyişikliklərə uyğunlaşdırmaq zərurəti ilə üz-üzə qoyur ki, bu da xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə müsbət təsir edir;

- gələcək iqtisadi inkisafı bazar prinsipləri üzərində qurmağı qarşısına məqsəd qoyan ölkəmiz mövcud və potensial imkanlarını səfərbər edərək iqtisadiyyatın inkişafına çalışmaqla yanaşı milli mənafehlərin qorunub saxlanması şərti ilə ölkəyə çoxsaylı xarici investisiyaların cəlb edilməsinə çalışır.

Fikrimizcə Azərbaycanın yenidən qurulacaq xarici ticarət modelinin əsas elementləri, tərkib hissələrindən biri kimi xarici ticarət əməliyyatlarının səmərəliliyinin elmi əsaslarının işlənilib hazırlanması və təşəkkülü məsələsidir. Xarici ticarətin səmərəliliyini səciyyələndirən kompleks göstəricilər sisteminin

yaradılması və qərar qəbul etmənin daha mütərəqqi modellərinin işlənilib hazırlanması mühüm elmi, təcrübi əhəmiyyət kəsb edən əsas konseptual məsələlər kimi qalır.

Qeyd edilənlər nəzərə alınmaqla daxili və xarici ticarət əlaqələrinin inkişafının nəzəri-metodoloji məsələlərinə əsaslanaraq müasir dövrdə dünya təsərrüfat sistemində gedən prosesləri, Azərbaycanın yerli xüsusiyyətlərini və iqtisadi inkişaf istiqamətlərini nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir dövrdə ölkəmizin daxili və xarici ticarət əlaqələri səmərəliliyini yüksəltmək üçün yuxarıda qeyd olunan amillər nəzərə alınmaqla aşağıdakı prinsiplərə riayət olunmalıdır:

- ölkənin mövcud təbii-iqtisadi ehliyatlarından məqsədli istifadənin təşkil edilməsi;
- ixrac yönümlü məhsul istehsalında elmi-texniki tərəqqinin müasir nailiyyətlərindən və innovasiya texnologiyalarından istifadə imkanlarının genişləndirilməsi;
- təsərrüfat subyektlərinin müəyyən məhsulların istehsalında ixtisaslaşma səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- daxili və xarici ticarətin təkmilləşdirilməsi, ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsündə fəal iştirakı nəqliyyat və infrastrukturun yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdırılmasından da asılıdır;
- daxili və xarici ticarəti tənzimləyən qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılmasının sürətləndirilməsi.

Göründüyü kimi, ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsündə fəal fəaliyyəti və xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin artırılması yuxarıda qeyd olunan prinsiplərə əməl etməklə kompleks fəaliyyət proqramlarının hazırlanmasını və tətbiq edilməsini tələb edir.

Göstərilən faktlar son illər xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində baş verən struktur və keyfiyyət dəyişikliklərinə əyani sübutdur və eyni zamanda, Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq iqtisadi integrasiya əlaqələrinə qoşulmasının nümunəsidir. Sürətli və dinamik inkişafı təmin etmək üçün Azərbaycan daimi olaraq beynəlxalq

integrasiyaya qoşulmalı və öz potensial imkanlarından istifadə edərək orada fəal iştirak etməlidir.

Azərbaycanın xarici iqtisadi münasibətlərinin və əlaqələrinin məzmunu və əsas istiqamətlərini ifadə edən bu cəhətlərin hər biri ölkənin gələcək inkişafında fəaliyyət proqramının tərkib hissəsi olmalıdır. Azərbaycanın xarici iqtisadi integrasiya əlaqələrinin formalaşmasında daha faydalı və səmərəli iqtisadi münasibətlərin yaradılmasına üstünlük verilməlidir. Əgər göstərilən prinsip əsasında integrasiya prosesi həyata keçirilərsə, respublikanın inkişafında böyük nailiyyətlər əldə etmək mümkündür.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı şəhəri, 27 fevral 2014-cü il
2. Azərbaycan Respublikasında 2014-cü ilin “Sənaye ili” elan edilməsi ilə bağlı Tədbirlər Planı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, Bakı şəhəri, 10 yanvar 2014-cü il.
3. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası üzrə Milli Fəaliyyət Qrupunun yaradılması haqqında; Bakı şəhəri, 29 may 2013-cü il, № 2918
4. Azərbaycanın ÜTT-ə Üzvlük Prosesinin Qiymətləndirilməsi üzrə Siyasət Sənədi. İqtisadi və Sosial İnkişaf Mərkəzi. Bakı: 2010.
5. «Azərbaycan Respublikasının ÜTT-yə üzv olması prosesi ilə əlaqədar qanunvericiliyin ÜTT-nin tələblərinə uyğunlaşdırılması üzrə Tədbirlər Planı»nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı; Bakı şəhəri, 2 avqust 2006-cı il, № 1583
6. “Sənaye parkları haqqında Nümunəvi Əsasnamə”nin təsdiqi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı; Bakı şəhəri, 24 aprel 2013-cü il
7. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi; Prezident Kitabxanası; İqtisadiyyat, 2010
8. Azərbaycanın ÜTT-ə Üzvlük Prosesinin Qiymətləndirilməsi üzrə Siyasət Sənədi. İqtisadi və Sosial İnkişaf Mərkəzi 2010
9. Abbasov Ç. “Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolları”. Bakı: 2005
10. Əhmədov M.M Azərbaycan Xarici Ticarət əlaqələrinin başlıca istiqamətləri “İqtisadiyyat və həyat” jurnalı, 2003, № 4-6, s. 115-117
11. Əliyev Aydın “Azərbaycanın iqtisadi siyasəti. Azərbaycanın xarici ticarət iqtisadi əlaqələri”. Dərslik. Qanun, Bakı-2003.
12. İ.Feyzullabəyli. Ticarətin iqtisadiyyatı. 2006
13. Q.İbadoğlu. “Azərbaycan və dünya ticarət təşkilatı”. 2006
14. Zəhid Məmmədov “Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələri”. Bakı- 2004

15. Musayev A. “Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın dünya maliyyə bazarlarına integrasiyası”. Bakı: 2006.

16. Акопова Е.С. Воронкова О.Н., Гаврилко Н.Н. Мировая экономика международные экономические отношения. - Ростов-на Дону: «Феникс», 2001

17. Анализ хозяйственной деятельности в промышленности: Учебник / Л.А. Богдановская, Г.Г. Виногоров, О.Ф. Мигун и др.; Под общ. ред. В.И. Стражева. -Минск: Выс. шк., 2005. 363 с.

18. Беляков Г.П. Интеграционные процессы в экономике: проблемы, поиски, решения. Монография / Г.П. Беляков М.: Изд -во МАИ; Доброе слово, 2003.-243с.

19. Бельяников А.Ю. Направления интеграционного взаимодействия стран СНГ. Монография. Научная книга. 2012 год. 95 с.

20. Мантусов В.Б. Международная экономическая интеграция в современных мирохозяйственных отношениях: учебное пособие. Юнити-Дана 2012 г. 63с.

21. Международные экономические отношения/ под редакцией В.Е.Рыбалкина. - Москва: ЮНИТИ, 2003

22. Сорокина И.О. Теоретические основы понятия «интеграция» и принципы её осуществления / И.О. Сорокина // Менеджмент в России и за рубежом. 2008. -№2.

23. Тихонов А.В. Организационно-экономический механизм использования преимуществ промышленной интеграции в пищевой промышленности. Автореферат диссертации на соискание научной звании к.э.н. Москва. 2011. 157 с.

24. Якубанис Н.В. Интеграция и диверсификация как инструменты модернизации промышленных компаний// Эффективное антикризисное управление. 2013. № 2. С. 24-29..

25. www.azstat.org

26. www.economy.gov.az

27. www.socar.az

28. www.az-customs.net

29. www.wto.az

РЕЗЮМЕ

Магистерская диссертация на тему «Интеграция промышленности Азербайджана в мировое хозяйство» состоит из введения, трех глав, выводов и предложений, а также списка использованной литературы.

Во введении диссертации обоснована сущность и значение актуальность исследуемой темы. Во введении диссертации представлены также объекты, предметы, методология исследования, информационная база и новизны работы.

В первой главе научной работы исследованы вопросы, касающиеся теоретических основ и социально-экономической сущности промышленности как самое емкое материальное производство. В этой главе рассматривается также и необходимости интеграции в мировое хозяйство и его значение для экономики страны. В том числе и рассмотрены такие вопросы как сущность, принципы и формы интеграции в мировое хозяйство.

Во второй главе работы рассмотрены экономическое состояние промышленности Азербайджана и анализированы интеграционные процессы в мировое хозяйство.

Третья глава диссертации посвящена вопросам повышению эффективности интеграционных процессов промышленности в мировое хозяйство и вопросам исследовании путей повышения конкурентоспособности отечественной промышленности.

Как результат исследования сделаны выводы и дается предложения носящий рекомендательный характер по вопросам интеграции промышленности Азербайджана в мировое хозяйство.

SUMMARY

Master's thesis on "Integration of industry of Azerbaijan into the world economy consists of introduction, three chapters, conclusions and proposals, as well as list of references.

In the introduction of thesis substantiates the nature and significance of the relevance of the research topic. In the introduction of the thesis presents also objects, objects, research methodology, information base and the novelty of the work.

In the first Chapter of scientific work examines questions concerning the theoretical foundations and socio-economic nature of the industry as the most comprehensive material production. This Chapter also discusses the need and integration into the world economy and its importance to the economy of the country. Including reviewed such issues as the essence, principles and forms of integration into the world economy.

In the second Chapter of the work considers the economic state of the industry of Azerbaijan and analyzed integration processes in the world economy. The third Chapter of the thesis is devoted to improving the efficiency of integration processes of the industry in the world economy and issues in the study of ways of improving the competitiveness of the domestic industry.

As a result of studies made conclusions and given suggestions of a recommendatory nature for integration industry of Azerbaijan into the world economy

REFERAT

İqtisadi regionalizm II dünya muharibəsindən sonra yaranmış yeni bir prosesdir. İqtisadi regionalizm bir-birilə coğrafi yaxınlıqda yerləşən ölkələrin iqtisadiyyatlarının qarşılıqlı integrasiyası kimi də başa düşülür. Belə yaxınlasmaların əsasında isə guzəşt xarakterli ölkələrarası müqavilələr dayanır. Azərbaycanda müstəqillik qazandıqdan sonra bu proseslərdən kənarda qala bilməzdi. Hazırda Azərbaycan bir sıra regional integrasiya birliklərində iştirak edir. XX əsrin sonlarında dünyadakı sosial bərabrsizliyin dərinləşməsinə iqtisadi regionalizmin təsiri də danılmazdır. Butun dünya ölkələri çox yaxşı başa düşürlər ki, bazar iqtisadiyyatına sürətli və müvəffəqiyyətli keçid yalnız və yalnız dövlətin müdaxiləsi ilə mümkündür ki, buraya da regional gömrük və digər birliklərin yaradılması daxildir. Belə bir şəraitdə və mövcud sərt şərtlərin olduğu bir dövrdə sənaye müəssisələrinin dünya təsərrüfatına integrasiya edilməsi aktualdır. Hər bir inkişafda olan və ya inkişaf etmək və beynəlxalq standartlara cavab verən məhsullarla rəqabət aparmaq bacarığına potensialına malik sənaye müəssisələri dövlətin dəstəyi və özünün daxili imkanlarından istifadə edərək dünya təsərrüfatına integrasiya etmək arzusunda olur.

Mövzunun aktuallığı. Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsində əsas mərhələlərdən biri də integrasiya prosesidir. İntegrasiya latın sözü olub «qovuşma», «çuğlaşma», «birləşmə» deməkdir. Lakin aydındır ki, burada sadəcə birləşmə deyil, iqtisadi fəaliyyətlərin qarşılıqlı, razılaşdırılmış birləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Ərazi üzrə iqtisadi integrasiya dedikdə ən ümumi mənada ayrı-ayrı ölkələrin təsərrüfat həyatın tədricən birləşməsi prosesi nəzərdə tutulur. Bu cür birləşmə nəticəsində yeni bütöv təsərrüfat mexanizmi formalaşır və beynəlxalq regional kompleks yaranır. Bu regional komplekslər dünya iqtisadiyyatının və eləcə də BİM-in subyektinə çevrilirlər. Qeyd etməliyik ki, istər dünya iqtisadiyyatının inkişafında və istərsə də BİM-in genişlənməsində integrasiya prosesi daha hərtərəfli və keyfiyyət cəhətləri ilə fərqlənir. Burada sadəcə olaraq məhsulun artması deyil, xalqlar arasında hərtərəfli mübadilə münasibətləri, geniş

ünsiyyət, vahid məkan psixologiyası yaranır. İqtisadi birlik, mədəni birlik, siyasi birlik fəlsəfi aşılır.

Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma genişləndikcə təsərrüfat həyatında baş verən qarşılıqlı proseslər də artır. Belə şəraitdə milli dövlətlər bir çox hallarda öz mənafeələrinin ödənilməsi dünya bazarı vasitəsilə həyata keçirməyə üstünlük verirlər.

Ayrı-ayrı müəssə və dövlətlər məhsul satışı və xammal mənbələri uğrunda gedən rəqabətdə bir-biri ilə maddi və maliyyə baxımından öz qüvvələrini birləşdirməklə bir çox əlavə xərclərdən azad olur və birgə qüvvə ilə rəqabətə girmək imkanı əldə edirlər. Beləliklə milli dövlət mənafeyi regional mənafeyə çevrilir. Buradan da dünya təsərrüfatındakı qloballaşma prosesi regionallaşma prosesi ilə tamamlanmış olur. Adətən integrasiya prosesi az və ya çox mənada qarşılıqlı ticarətin liberallaşdırılması ilə başlanır. Bu hal əmtəələrin, xidmətlərin və kapitalın hərəkətinin məhdudlaşdırılmasını aradan qaldırır. Tədricən vahid iqtisadi, hüquqi, informasiya məkanı yaranır. Buradan da yeni keyfiyyətli beynəlxalq iqtisadi münasibətlər meydana gəlir. Qeyd etməliyik ki, regional integrasiya bir çox əlamətlərinə ilə dövlətlərarası digər əlaqə və formalardan fərqlənir. Beləliklə:

- integrasiyaya daxil olan hər ölkə öz iqtisadi siyasətlərində müəyyən razılığa gəlirlər;

- onlar öz milli qanununvericiliklərinə, norma və standartlarını uyğunlaşdırırlar, vahid hala salırlar;

- region daxililində istehsal prosesində vahid texnologiya mövcud olur;

- istehsalda, elm və texnikada beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyanın inkişafına zəmin yaranır;

- integrasiya prosesinin tənzimlənməsi məqsədilə vahid idarəçilik orqanları yaradılır.

Beləliklə integrasiya əmtəə istehsalçılarında bir tərəfdən daha təminatlı xammal, maliyyə, əmək, və elmi ehtiyatlardan istifadə etmək imkanı verir, digər tərəfdən isə daha böyük bazar üçün əmtəə istehsal etməyə zəmin yaradır. Integrasiya proseslərinə qoşulmaqla hər bir dövlət, onun ayrı-ayrı subyektləri

mövcud imkanlardan yararlanmağa çalışır. Bu imkanlardan bəhrələnmək üçün isə dünya təsərrüfatında gedən iqtisadi proseslər, rəqabət və digər bu kimi fəaliyyətlər haqqında məlumatlı olmaq tələb olunur. Bu imkanlardan düzgün və məqsədyönlü istifadə imkanları qazanmaq üçün proseslər daim nəzarətdə saxlanılmalı, ölkə sənayesinin dünya təsərrüfatına integrasiyasını təmin edə bilən şanslardan istifadə olunmalıdır.

Qeyd edilənlər dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığını təsdiq edir və qeyd edilən proseslər daima tədqiq və təhlil olunmalıdır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Beynəlxalq integrasiya sahəsində, xüsusilə də dünya iqtisadiyyatının inkişafı və onun müxtəlif amillərin təsiri altında qeyri-təbii təlatümlərin baş verdiyi bir iqtisadi sistemdə sənayenin dünya təsərrüfatına integrasiyası ilə əlaqədar konkret tədqiqatların aparılmasının və ya bu problemə həsr edilmiş geniş və əhatəli elmi əsərin şahidi ola bilmədik. Ola bilsin ki, bizim öyrənə bildiyimiz əhatə dairəsi məhdud olmuşdur. Buna baxmayaraq ümumiyyətlə integrasiya prosesləri, onun yerli və varici iqtisadi səviyyədə əhəmiyyəti, inkişaf yollarına həsr edilmiş çoxsaylı əsərlər nəşr edilmiş və ya internet səhifələrində yerləşdirilmişdir. Beynəlxalq iqtisadi integrasiya prosesləri və onların təkmilləşdirilməsi məsələləri ilə çoxsaylı iqtisadçı alimlər məşğul olmuşlar.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr və integrasiyanın nəzəri-metodoloji problemləri xarici ölkə alimlərinin - A.Smit, D.Rikardo, K.Marks, A.Marşal, C.Keyns, V.Martin, O.Olin, M.Porter, P.Sanuelson, V.Draqonov, R.Xasbulatov, Q.Belyakov, V.Mantusov, İ Sorokina, A.Tixonov, N.Yakubanis, V.Rıbalkin və digərlərinin elmi əsərlərində geniş araşdırılmışdır.

Azərbaycan iqtisadçılarından A.Şəkərəliyev, ƏşBayramov, Ş.Abbasov, A.Əliyev, Z.Məmmədov, A.Musayev, M.Əhmədov, T. Mirişli, Q.İbadoğlu, İ.Feyzullabəyli, İ.Kərimov, Ş.Hacıyev və başqaları tərəfindən Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq iqtisadi əlaqələri, dünya iqtisadiyyatı və təsərrüfatına integrasiya prosesləri müəyyən dərəcədə öyrənilmiş və tədqiqatlar aparılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi və vəzifələri qoyulan problemin aktuallığından irəli gəlir. Tədqiqatın əsas məqsədi

Azərbaycanın sənayesinin dünya təsərrüfatına integrasiyasının mövcud vəziyyəti və imkanlarını araşdırmaq və bu çoxtərəfli prosesin təkmilləşdirilməsi yollarını aşkar etməkdir. Qoyulan məqsədlərinə uyğun olaraq tədqiqatın vəzifələri aşağıdakılardır:

- tədqiqat üçün əsaslı nəzəri-metodoloji baza yaratmaq məqsədilə iqtisadi integrasiya proseslərinin müasir təmayüllərini aşkara çıxarmaq;
- Azərbaycan Respublikasının integrasiya proseslərinə qoşulması imkanlarını araşdırmaq;
- Azərbaycan Respublikasının, o cümlədən sənayenin integrasiya proseslərinə səmərəli qoşulması istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- beynəlxalq iqtisadi mühitə integrasiya proseslərinin Azərbaycanda iqtisadi inkişafın qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaq;
- Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin vəziyyətinin təhlil edilməsi və perspektiv imkanlarının müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın obyekti. Problemin öyrənilməsi üçün tədqiqat obyekti kimi Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı, o cümlədən ölkə sənayesi və onun iqtisadi integrasiya prosesləri qəbul edilmiş və tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın predmeti. Qlobal iqtisadi mühitin əsas xarakteristikası və inkişaf təmayüllərinin, Azərbaycanın həmin proseslərə qoşulması qanunauyğunluqları, imkanları, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin inkişafının əsasları və təkmilləşdirilməsi məsələləri tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını xarici ticarət, integrasiya haqqında klassik və neoklassik iqtisad elmi nümayəndələrinin fikirləri, iqtisadi integrasiya ilə bağlı müasir elmi-nəzəri və praktiki fikir və araşdırmalar təşkil edir. Dissertasiyanın yazılmasında Azərbaycan Respublikasının qanunları və normativ aktları, iqtisadi inkişaf haqqında dövlətin proqram xarakterli sənədləri, dövlət və hökumət rəhbərlərinin çıxışları, geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin, İqtisadiyyat və Maliyyə nazirliklərinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin

hesabat və məlumatları, dövrü mətbuatın materialları, iqtisadi ədəbiyyatlar təşkil etmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- sənayenin dünya təsərrüfatına integrasiyasının nəzəri məsələləri-metodoloji məsələləri araşdırılmışdır;

- dünya təsərrüfatına integrasiya prosesində Azərbaycan iqtisadiyyatının kompleks inkişafı sahəsində bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun olaraq qarşıda duran tələblər elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır;

- qloballaşma şəraitində integrasiyanı zəruri edən amillər sistemləşdirilmişdir;

- sənayenin dünya təsərrüfatına integrasiya proseslərinin effektivliyinin yüksəldilməsi imkanları araşdırılmış və tövsiyyə xarakterli təkliflər verilmişdir.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. İqtisad elmində istifadə edilən metodoloji prinsiplər əsasında dünya təsərrüfatı, dünya təsərrüfatına integrasiya, Azərbaycan sənayesinin dünya təsərrüfatına integrasiyasının sistemli təhlili tədqiqatın praktiki və nəzəri əhəmiyyətini əks etdirir. Dissertasiyada əldə edilmiş nəticələr və təkliflər təcrübi olaraq çoxtərəfli və geniş istifadə edilə bilər.

Elmi rəhbər:

**ADİU “Müəssisənin iqtisadiyyatı”
kafedrasının müdiri:**

dos., i.e.n.Ə.V.Hacıyev

Magistrant:

L.B.Abdullayeva

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
“Magistr hazırlığı mərkəzinin” II kurs magistrantı
Abdullayeva Lalə Bəhruz qızının
“Azərbaycan sənayesinin dünya təsərrüfatına inteqrasiyası”
mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə

RƏY

XX əsrin ikinci yarısından sənaye ölkələrinin sürətli inkişafı nəticəsində beynəlxalq nəqliyyat və kommunikasiya vasitələrinin təkmilləşdirilməsi ilə beynəlxalq ticarətin inkişafında güclü keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Daha doğrusu beynəlxalq ticarətin müxtəlif istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti ilə daha da tamamlanırdı. Nəticədə hazır əmtəələrin ixracı ilə yanaşı bütün istehsal amillərinin xaricə axması imkanı və yerləşdirilməsi genişlənmiş və ölkələr arası fəaliyyət artmışdır. Bu əlaqələr inkişaf edərək tədricən genişlənmiş və dövlətlər arası təsərrüfat əlaqələrini də əhatə etməyə başlamışdır.

Beləliklə vaxt keçdikcə beynəlxalq miqyasda təsərrüfat həyatında beynəlmiləşmə prosesi güclənmişdir. Təsərrüfat həyatının beynəlmiləşməsində əsas mərhələlərdən biri də inteqrasiya prosesidir. İstər dünya iqtisadiyyatının inkişafında və istərsə də BİM-in genişlənməsində inteqrasiya prosesi daha hərtərəfli və keyfiyyət cəhətləri ilə fərqlənir. Burada sadəcə olaraq məhsulun artması deyil, xalqlar arasında hərtərəfli mübadilə münasibətləri, geniş ünsiyyət, vahid məkan psixologiyası yaranır. İqtisadi birlik, mədəni birlik, siyasi birlik fəlsəfi aşılır.

Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma genişləndikcə təsərrüfat həyatında baş verən qarşılıqlı proseslər də artır. Belə şəraitdə milli dövlətlər bir çox hallarda öz mənafeələrinin ödənilməsi dünya bazarı vasitəsilə həyata keçirməyə üstünlük verirlər.

Beləliklə inteqrasiya əmtəə istehsalçılarına bir tərəfdən daha təminatlı xammal, maliyyə, əmək, və elmi ehtiyatlardan istifadə etmək imkanı verir, digər tərəfdən isə daha böyük bazar üçün əmtəə istehsal etməyə zəmin yaradır. Azərbaycanın da bir dövlət kimi iqtisadi inkişafının müasir mərhələsində dünya təsərrüfatına inteqrasiyası aktual və zəruri məsələyə çevrilmişdir. Əsas məqsəd isə yüksək keyfiyyətli, innovasiyon texnika və texnologiyanın istehsala cəlb edilməsi, istehsal olunan əmələlərin isə xarici bazarlara rahatlıqla çıxarılmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Magistrant tərəfindən yerinə yetirilmiş dissertasiya işinin mövzusu aktualdır və daima tədqiq olmağa ehtiyacı vardır. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı da nəzərə alınmaqla 100 səhifədən ibarətdir.

Dissertasiya işində müəllif cədvəl və diaqramlardan istifadə edərək müvafiq statistik məlumatlar əsasında iqtisadi təhlillər aparmış, sənayenin mövcud vəziyyəti və perspektiv inkişafı və dünya təsərrüfatına integrasiyasını əsaslandırmaqla müəyyən tövsiyyə xarakterli təkliflər vermişdir.

Dissertasiya işində qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə müvafiq tələblərə uyğun olaraq nail olunmuşdur. Dissertasiya işinin planı mövzunu, məzmun isə tamamilə dissertasiya işinə qarşı qoyulmuş tələblərə tam cavab verir.

Dissertasiya işi tamamlanmış elmi-tədqiqat işidir, müdafiəyə təqdim olunması tövsiyyə olunur.

**ADİU “İqtisadiyyatın tənzimlənməsi”
kafedrasının dosenti:**

i.e.n. Əliyev M.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
“Magistr hazırlığı mərkəzinin” II kurs magistrantı
Abdullayeva Lalə Bəhruz qızının
“Azərbaycan sənayesinin dünya təsərrüfatına inteqrasiyası”
mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə

RƏY

Başqa iqtisadi hadisə və proseslər kimi iqtisadi inteqrasiya da daimi hərəkətdə və dəyişməkdədir. Hər bir inteqrasiya qruplaşmasının iqtisadi modeli uzun tarixi bir prosesin süzgəcindən keçir. Təsərrüfat kompleksini formalaşdıran ayrı-ayrı ünsürlərin nisbəti və onların qarşılıqlı əlaqələri müəyyənləşdirilir. Odur ki, hər bir regional inteqrasiya öz növbəsində unikaldir və onun təcrübəsinin mexaniki qəbul edilməsi düzgün deyildir. Bütün bunlarla yanaşı bir çox ticarət-iqtisadi qruplaşmalarının fəaliyyətinin müqayisəli təhlili göstərir ki, regional iqtisadi inteqrasiyaların inkişafı müəyyən qanunauyğunluqlara əsaslanır. Bütün bunların kökündə iqtisadi - siyasi yaxınlaşma, anlaşma durur.

Dövlətlər inkişaf etməkdə olan ölkələr çalışır ki, inkişaf etmiş ölkələrlə vahid bazar məkanında fəaliyyət göstərsinlər, iqtisadi güclü dövlətlər isə iqtisadi və siyasi maneələr yaratmaqla müəyyən bazar segmentləri ilə daxil olmağa imkan verirlər. Hansı iqtisadi sahəyə girişdə maneələr çoxdursa deməli orada da geniş biznes imkanları, böyük həcmli kapital dövriyyəsi mövcuddur ki, məhdudiyyətlər də o səbəbdəndir. Bütün bunları anlayaraq qeyd etmək lazımdır ki, dünya təsərrüfatına dövlətimizin dəstəyi ilə sənayeni, ayrı-ayrı rəqabətqabiliyyətli müəssisələrin inteqrasiyasını sürətləndirmək lazımdır.

Abdullayeva Lalə Bəhruz qızının yerinə yetirdiyi magistr dissertasiya işi geniş əhatəli, çoxsaylı problemlərlə zəngin mövziyə həsr edilmişdir.

Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla yerinə yetirilmişdir.

İşin girişində mövzunun aktuallığı, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılmış, onun məqsədi və elmi yeniliyi verilmişdir.

Birinci fəsildə sənayenin dünya təsərrüfatına inteqrasiyasının nəzəri əsasları və metodoloji prinsipləri, onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının mahiyyəti, prinsipləri və formaları araşdırılmışdır.

Dissertasiya işinin ikinci fəslində Azərbaycan sənayesinin mövcud vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər təhlil edilmiş, sənayenin inteqrasiya əlaqələrinə təsir edən amilləri və iqtisadi səmərəliliyin hesablanması qaydaları araşdırılmış, sənaye müəssisələrinin xarici ticarət əlaqələrinin sistemli təhlili məsələlərinə baxılmışdır.

Üçüncü fəsildə isə sənayenin dünya təsərrüfatına inteqrasiya proseslərinin effektivliyinin yüksəldilməsi imkanları araşdırılmış, sənaye müəssisələrinin və məhsullarının beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətliyinin yüksəldilməsi yolları tədqiq edilmiş və müvafiq təkliflər verilmişdir.

Magistrant Abdullayeva L.B. aparılan tədqiqat və təhlillər nəticəsində gəlidiyi nəticələr və işin mövzusu və qarşıya qoyulmuş məsələlərin həlli ilə əlaqədar müəyyən edilmiş problemlər və onların tövsiyyə xarakterli həlli yolları nəticə və təkliflərdə verilmişdir.

Yekunda mövzunun öyrənilməsi, tədqiq edilməsi ilə əlaqədar araşdırılmış elmi mənbələrin siyahısı verilmişdir.

Magistrant L.B.Abdullayeva mövzu ilə əlaqədar aparılan araşdırmalar zamanı verilmiş tapşırıqların öhdəsindən bacarıqla gəlmiş, müəssisə qarşısında yarana biləcək hər hansı problemi sərbəst həll edə biləcək kadr olduğunu təsdiq etmişdir.

Dissertasiya işinin planı mövzunu əhatə edir, işin məzmunu isə plana uyğundur. Dissertasiya işi tamamlanmış, nəzəri-praktiki əhəmiyyətə malikdir, onun dissertasiya Şurasına təqdim edilməsi tövsiyyə olunur.

Elmi rəhbər:

ADIU “Müəssisənin iqtisadiyyatı”

kafedrasının müdiri:

dos., i.e.n.Ə.V.Hacıyev